

На допомогу воїнам АТО

Леонід Залізняк

**УКРАЇНА
МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ**

Про витоки і суть
російсько-української війни
2014 р.

*Борітеся – поборете,
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас сила
І воля святая!*
Тарас Шевченко, «Кавказ»

**Київ
Шлях 2014**

ББК 63.3(4УКР)
З 23

Залізник Л.Л.

З 23 Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть
російсько-української війни 2014 р. — Київ: Шлях,
2014. — 168с.

ISBN 978-966-650-260-8

Книга Л.Л.Залізника містить статті з історії російсько-українських відносин, які допоможуть зрозуміти глибинне підґрунтя цивілізаційного конфлікту між Європою та Євразією на землях України у 2014 р. Для учасників АТО і усіх, хто цікавиться історією російсько-українського конфлікту.

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-650-260-8

© Залізник Леонід, 2014
© Видавництво «Шлях», 2014

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Про українську націю та національну ідею	6
2. Від козацької волі до Новоросії	24
3. Загибель імперії	47
4. Обережно: федералізація!	67
5. Українська еліта. Важкий шлях в лідери нації.	76
6. Східна Європа в системі світових цивілізацій	90
7. Україна та Росія. Різні історичні долі	109
Додаток. Як нищили українську націю	145
Післямова	164

«Лишь тот достоин жизни и свободы,

Кто каждый день идет за них на бой»

И.В.Гете, «Фауст»

ВСТУП

Російсько-українська війна 2014 р. не є пересічним збройним конфліктом між сусідніми державами за володіння спірними територіями, якими було більшість війн в історії людства. Для українців, що захищають від російської агресії свою батьківщину, це вітчизняна війна, яка має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься цивілізаційною війною. Останню визначають як військовий конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції.

Про суттєву ментальну різницю між українцями та росіянами писали не раз. «Україна – не Росія», - сказав один з останніх президентів України. Про глибоке культурно-історичне коріння українсько-російського ментального розколу багато писали не тільки українські, але й російські філософи, письменники, історики.

Фундатор такого популярного серед сучасної кремлівської еліти євразійства білоемігрант князь Микола Трубецькой 1921 р. писав: «Московська держава виникла завдяки татарському ярму. Руський цар став спадкоємцем монгольського хана. Скиннення татарського ярма полягало в заміні татарського хана православним царем і в

перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя складали представники татарської знаті» (Трубецкой, 1926, с. 49).

На відміну від Росії, Україна здавна була органічною складовою європейської цивілізації, про що писала переважна більшість українських істориків від М. Костомарова до І. Лисяк-Рудницького та Р. Шпорлюка (Голубенко, 1993). «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (тобто до встановлення російського панування) була більш зв'язана із Західною Європою в суспільному і культурному процесі», – писав у 1883 р. Михайло Драгоманов.

М. Грушевський також дійшов висновку про потужні впливи азійського деспотизму на традиційну культуру та ментальність російського народу на відміну від українського: «Порівнюючи з великоруським народом, український є народом західної культури, одним із найбагатших південними і східними впливами. Але все-таки він є західним народом всім змістом своєї культури і свого духу, в той час як великоруський, хоч і європеїзований, перебуває цілком у полоні східного духу і культури» (Грушевський, 1918, с. 9).

Ще різкіше на принциповій різниці між народами Південної та Північної Русі наголошував російський письменник О. Толстой: «Є дві Русі. Перша – Київська має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це – Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи».

Зрозуміти глибинне підґрунтя цивілізаційного конфлікту між Європою та Євразією на землях України у 2014 р. допоможе серія статей професора Києво-Могилянської академії, співробітника Інституту археології НАН України доктора історичних наук Леоніда Залізняка.

1. ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ ТА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ

В наш драматичний час чергового національного відродження Україна знову спинається на ноги, вже вкотре пробує відбудувати незалежну державу - власний дім, без якого український народ приречений зійти з арени історії.

Перш ніж перейти до складних питань національної історії українського народу слід визначитись з деяких ключових проблем народознавства. Маються на увазі такі базові поняття сучасної публіцистики та політології як “етнос”, “нація”, “національна еліта”, “національна ідея” тощо.

Синонімічні терміни “етнос” і “нація” перекладаються з грецької та латини одним словом “народ”. Латинське слово нація (natio) особливо прижилося в Західній Європі, де переважна більшість народів здавна мала власні держави. Тому поняття “нація” у наш час набуло значення “одержавлений народ”, тоді як словом “етнос” користуються найчастіше для позначення народу взагалі незалежно від того створив він власну державу чи має колоніальний статус в державі сусідів.

Народ або етнос – це історично сформована людська спільнота, яка відрізняється від сусідів окремою власною територією (батьківщиною), культурою, мовою, психічним складом (ментальністю) та самосвідомістю. Народ, що історично дозрів до створення власної держави, називають нацією. Отже нація - це вища форма розвитку етносу. В сучасному світі народ може існувати лише в формі нації, тобто у власній державі. Єдиною альтернативою може бути колоніальний статус в державі сусідів, що незворотно веде до асиміляції і смерті бездержавного етносу.

Перетворення етносу в націю відбувається шляхом зростання і поглиблення самосвідомості його носіїв. Пасивна етнічна самосвідомість розвивається в активну національну. Етнічна свідомість, опираючись на консервативний механізм традиції, забезпечує збереження і передачу з покоління в покоління етновизначальних рис матеріальної та духовної культури, мови, ментальності тощо. Етнос на відміну від нації не усвідомлює свою

єдність в межах власної етнічної території, має несформовані національні інтереси, а тому нездатний створити незалежну національну державу. Типовим прикладом такого покірною етносу, що не усвідомлював власних інтересів, донедавна були українці. Багато з них говорили українською, співали українські пісні, носили вишиванки, їли вареники тощо, і покійно гинули за імперські національні амбіції сусідів в Афганістані чи в Сибіру.

Національну самосвідомість, що ризниться від етнічної активним державницьким спрямуванням, називають національною ідеєю. Іншими словами, національна ідея – це воля народу до незалежності, що реалізується у власній державі. Зазначимо, що під незалежною національною державою цивілізований світ розуміє демократичні європейські країни Францію, Німеччину, Швецію, Угорщину, Фінляндію, Польщу тощо. Саме вони є зразками для державного будівництва на постімперських просторах, в т.ч. в Україні.

Зрозуміло, що вдавнину носіями національної, державницької свідомості ставали перш за все найбільш освічені, активні, заможні верстви суспільства, а саме аристократи та їхнє освічене оточення. Так виникли аристократичні національні еліти середньовіччя, що створили національні феодальні держави, які нерідко поневолювали сусідні етноси. З X ст. відомі аристократичні нації середньовіччя Франція, Англія, Польща, Угорщина та ін. Постання національної держави символізувало трансформацію відповідних народів в середньовічні нації. Отже, на відміну від етносу, нація має виразну верству свідомої національної еліти, яка будує державу з самодостатньою національною економікою.

Після Французької революції кінця XVIII ст. національна державницька ідея поширилась від аристократичної еліти на широкі верстви європейських народів і перш за все на економічно активну їх частину (бюргерство, промисловців, купців) та освічені прошарки. В Європі почалась так звана “весна народів”, тобто становлення модерних націй і формування численних національних держав. Стимулятором та економічною базою цього процесу пробудження народів Європи у XIX ст. було поширення капіталістичних відносин. Виник численний, матеріально забезпечений, освічений і соціально активний третій клас. Тим самим число державницьки мислячих,

національно свідомих громадян в розвинених країнах Західної Європи різко зросло. Прапор національної, державницької ідеї з рук середньовічної аристократії та духовенства перейшов до молодого третього класу.

Вільний ринок руйнував з середини створені силою зброї численні європейські імперії – Іспанську, Бельгійську, Французьку, Австро-Угорську, Османську, Російську, Британську та ін. Вони розпадалися на національні держави, межі яких вцілому збігалися з кордонами етнічних земель відповідних народів. Новонароджений третій клас очолив будівництво буржуазних націй XIX ст., став стрижнем їх національної еліти.

У наш час зумовлений переможною ходою ефективної ринкової економіки націогенез набув незворотного характеру. Кожен сучасний розвинений етнос прагне збудувати власний державний дім за європейськими зразками. Міжнародне співтовариство визнає священне право всіх народів на власне державне самовизначення в межах національних територій. У цьому запорука невідворотного відродження самостійної Української держави.

Тяглість етнокультурного розвитку в помірній зоні Європи прослідковується протягом останніх 1,5 тис. років. Тобто більшість великих європейських народів зародилися в V-VII ст. і безперервно розвивалися на власних етнічних землях донині. Маються на увазі французи, німці, англійці, поляки, чехи, українці. В IX-X ст. вони трансформувалися в середньовічні нації, побудувавши власні держави.

Однак якщо англійська, французька, польська державності проіснували змінюючи історичну форму до наших днів, то українська держава неодноразово гинула із зовнішніх причин. Протягом своєї історії український етнос 4 рази піднімався на вищий щабель етнічного розвитку трансформуючись в націю і, разом з втратою державності, повертався в стан аморфної етнічної маси. Вперше це сталося за часів Київської Русі, вдруге – козацької держави Богдана Хмельницького, втретє – за доби Української Народної Республіки, вчетверте – в наш час.

Отже графік розвитку української нації являє собою синусоїду з чотирма піками, що відповідають чотирьом зазначеним фазам

українського державотворення. Державність більшості європейських націй розвивалася по висхідній лінії.

У Радянському Союзі носії української державницької свідомості були фізично знищені Москвою у Східній та Центральній Україні у передвоєнній, а в Галичині – у повоєнний час. Українська нація знову занепала до стану етнічної маси, що під потужним асиміляційним тиском тоталітарної імперії як могла зберігала українську традиційну культуру та мову. Втративши державницьку самосвідомість українці знову стали людським матеріалом для розбудови “Великой России”. Протягом XX ст. мільйони українців заплатили життям та здоров’ям, освоюючи та завойовуючи для Росії Сибір, Фінляндію чи Афганістан.

Нове відродження української національної ідеї розпочалося в середовищі дисидентів 60-х років. В наш час кількість свідомих українців сягнуло критичної межі, за якою починається кристалізація національної держави і етнос перетворюється в націю. Отже, підкреслимо, що визначальну роль в побудові національної держави та перетворення народу в націю грає національно свідомою частина суспільства - національна еліта.

Два попередні українські відродження зазнали поразки у XVIII та на початку XX ст. значною мірою через нестачу свідомих провідників нації.

Кожна нація має складну внутрішню структуру. Її тіло – це народні маси, пасивні носії етнічної свідомості. Спілкуючись рідною мовою і зберігаючи культурні традиції, вони, втім, не в змозі активно стверджувати і захищати національні інтереси. Цю функцію виконує еліта – нечисленна, але найдосвідченіша і найсвідоміша верства лідерів та організаторів – інтелектуалів, державних діячів, військових.

Інтелектуали (сучасна інтелігенція) – це голова нації, яка продукує, захищає і стверджує національну ідею. Найбільш активно і численною частиною національної еліти є державна адміністрація, вище офіцерство. Це, образно кажучи, руки нації, що організують життя і самозахист народу, очолюють політичну та збройну боротьбу за його інтереси.

Відсутність еліти позбавляє націю можливості самоорганізуватися, створити свою державу, що є необхідною умовою нормального існування в сучасному світі. А не маючи своєї держави,

народ змушений жити в державі сусідів в колоніальному статусі “молодшого брата”. Це засвідчує трагічна історія України за останні півтисячоліття.

Перша серйозна спроба відродити українську державу за часів Богдана Хмельницького закінчилася поразкою через брак національно свідомих, компетентних лідерів. Внаслідок тривалого поневолення України Польщею значна частина української шляхти полонізувалася і перейшла на службу західному сусідові.

Після входження України до складу Російської імперії остання активно русифікує вищі верстви українського суспільства. Шляхта поповнює ряди російського дворянства, чиновництва та інтелігенції. Тому на початку ХХ ст. українська нація знову виявилася обезглавленою і внутрішньо не готовою до відродження своєї держави.

Через брак свідомої української інтелігенції, державних адміністраторів, офіцерів базою другого українського відродження стало неписьменне селянство. Хоча це й парадоксально, але на той час міста в Україні не були українські. Їхнє населення лише на 30% складалося з українців. До того ж це були, як правило, погано освічені міщани, ремісники тощо. Все це фатально позначилося на спробі відродити українську державу на початку ХХ ст.

Як сталося, що українці залишили власні міста і переселилися у села. Адже у ХVІІ ст. 60% населення України мешкало у містах та містечках. Справа в тому, що витіснення корінного населення з його мовою та культурою з міста у село представниками пануючого імперського етносу – закономірний для колоній процес. Контроль метрополії над колонією здійснюється перш за все через імперську адміністрацію та військові гарнізони, які розміщуються у міських центрах підкореного народу. Її міста перетворюються на осередки мови та культури поневоловача, а корінний етнос неминуче витіснявся в провінцію.

Культура та мова сільського населення не могла конкурувати з мовою колонізаторів, яка спиралася на потужну адміністративну, фінансову, ідеологічну та військову підтримку агресивної держави. Виникали і підсилено культивувалися міфи про вищість пануючої мови та культури і неповноцінність та приреченість “сільської” мови

місцевої людності. Типові приклади мовно-культурної агресії імперської метрополії маємо в численних колоніях Російської імперії, зокрема в Україні. І в наші постімперські часи продовжують жити релікти псевдонаукових теорій про нібито споконвічний землеробський характер “сільської” української та індустріальний “міської” російської мови.

Доречі, за свідченням відомого лінгвіста Олександра Потебні “увесь Київ 1869 р. говорив польською”, як він нещодавно говорив російською. Як у Києві без підтримки Варшави зникла польська, так без підтримки імперської Москви російська поступиться мові корінного українського етносу. Історія свідчить, що з набуттям незалежності міста колишніх колоній швидко повертаються до мови корінної людності. Цей невідворотній процес відбувся у Празі, Варшаві, Хельсинках, а зараз з різною інтенсивністю протікає у Вільнюсі, Ризі, Кишиневі, Києві.

Сучасна гіпертрофована роль російських мови та культури на пострадянських просторах – спадок імперії, яка насильницьким шляхом всіляко насаджувала їх у своїх колишніх колоніях. Без адміністративно-поліційної та фінансової підтримки цей штучно завищений статус усього російського приречений на втрату своїх позицій. При всьому бажанні колишнього центру він не може зберегтися на просторах СНД, який трансформується за зразками європейського державобудівництва. А європейські національні держави побудовані за принципом єдиної державної мови корінного етносу (Польща, Угорщина, Чехія, Італія, Німеччина, Франція тощо). Оскільки колишні радянські республіки не мають альтернативи трансформації в держави європейського типу, то відродження їхніх національних мов і культур неминуче. У цьому запорука неминучого зростання ролі української мови в Українській державі.

Цілеспрямованими кривавими акціями більшовицької Москви було зламано хребет українського народу – селянство. Маємо на увазі розв’язану більшовиками на території України війну 1918 – 1921 рр., голодомори 1921 та 1933 рр., колективізацію, масові репресії та депортацію українців до Сибіру й Казахстану. У 1934 – 1939 рр. була практично знищена українська інтелігенція.

Внаслідок індустріалізації та колективізації селяни заповнили міста. Нарешті останні українізувалися. Українці пішли у вищі навчальні заклади. З'явилась численна українська інтелігенція, чиновництво, офіцерство. Разом з містами українізувалися державно-адміністративний апарат, освіта, культура, наука і навіть армія. Створилися умови для відновлення верстви національних державних та інтелектуальних лідерів, без яких незалежна, правова, демократична держава неможлива.

Зрозуміло, що формування української еліти загрожувало самому існуванню “єдиної та неділимої” імперії. Тому паралельно з об'єктивним процесом українізації міст імперський центр здійснював масштабну русифікацію населення. Цілеспрямована демографічна політика призвела до переселення в Україну великих мас некорінної людності, тепер це більш як 25 відсотків її громадян. Показово, що за часи радянської влади в Україні чисельність українців збільшилась у 1,5 разів, а росіян у 5 разів.

Водночас через систему державної освіти та пропаганди методично і підступно русифікували українців. Тому численне чиновництво УРСР, що була провінцією Російської імперії, незважаючи на своє коріння й українські суфікси в прізвищах, певною мірою ставало носієм провінційної імперської свідомості.

Про слабкість, нечисленність та недостатню фахову підготовленість значної частини української еліти свідчить стан, в якому опинилась Україна після кількох років декларованої незалежності. Маючи найкращі стартові показники серед республік колишнього СРСР, наша економіка опинилась в стані, який порівнюють з економікою таких країн, як Сербія, Грузія, Вірменія, що переживали труднощі воєнного протистояння.

Наші втрати (Чорноморський флот, ядерна зброя, зруйноване господарство) дорівнюють втратам країни, що зазнала нищівної поразки в багаторічній кривавій війні. Звичайно, все це не вина, а біда України та її еліти. Адже сучасний стан нашої держави є прямим наслідком цілеспрямованої антиукраїнської політики імперського центру, нищення цвіту українського народу протягом століть. Як наслідок ми маємо ще нечисленну національно свідому еліту, яка до того ж не завжди володіє навичками та знаннями для успішного

державобудівництва. А значна частина наших керманичів взагалі є носіями ментальності колишньої метрополії і прагне повернутися в обійми імперської Москви.

Нерозуміння політичними діячами України деяких елементарних основ етнології нерідко гальмує процес постання повноцінної української нації. Наприклад, люди, що претендують на роль поводителів нації, не знають, що таке корінний етнос. А це народ, що мешкає на власних етнічних землях, тобто на своїй батьківщині. Світове співтовариство визнає право націй на самовизначення, тобто будівництво власної держави, але лише в межах своїх етнічних територій. Якою б численною не була діаспора якогось народу і як би довго вона не проживала на етнічних землях сусідів, за законами етнології та міжнародного права вона не може набути статусу корінного етносу. Зокрема це стосується російської діаспори в Україні, як і українців у Росії.

З порушенням усіх норм міжнародного права в перші роки незалежності звучали заклики надати росіянам статусу корінного етносу в Україні. Пропонувалося вважати Україну державою двох націй - української та російської. Зрозуміло, з відповідними дивідендами для росіян: надання російській мові статусу державної, спільного з Росією інформаційного простору тощо. Абсурдність та прозора неоімперська спрямованість пропозиції проявляється не тільки в тому, що світова історія не знає національних держав з двома рівноправними державотворчими націями, але й в утопічній ідеї будувати якусь неукраїнську Україну.

Сучасний світ є світом націй, що змагаються між собою за місце під сонцем. Не є виключенням з цього правила і ситуація на пострадянському просторі. Колишні республіки борються за національну незалежність з колишнім "старшим братом" навіть на власних територіях. Останній намагається зберегти своє панівне становище в своїх колишніх колоніях за рахунок їх корінної людності. Активним представником національних інтересів Росії на етнічних землях сусідів є численна російська національна еліта, яка в радянські часи інтенсивно плекалася Москвою у всіх республіках СРСР.

Отже, національновизвольні змагання українців після розвалу Союзу перейшли на новий етап історичного розвитку, який умовно

можна назвати постколоніальним. Суттю політичних процесів у сучасній Україні є очолювана національними елітами боротьба між українським та російським етносами за контроль над Україною.

Слабка й нечисленна українська еліта протистоїть виплеканим століттями імперській ідеології та військово-бюрократичній машині наших могутніх сусідів. Російська еліта численна й розгалужена. Крім того, що кілька її угруповань борються за владу в Москві, чимало її представників заповнили парламенти і державні структури колишніх провінцій Російської імперії, а тепер формально незалежних держав. Іноді носії імперської ментальності навіть переважають у парламентах новостворених держав Східної Європи. Тоді під загрозою опиняється незалежність країни, як це сталося після розпаду СРСР в Білорусі.

На момент розвалу імперії та отримання волі білоруси виявилися ще менш готовими для будівництва власної незалежної держави, ніж українці. Незрілість білоруського етносу для самостійного державотворення зумовлена низкою історичних чинників і перш за все його нищенням спочатку Польською, а потім Російською імперіями. На відміну від праукраїнців Південної Русі, які були консолідуючим етносом ранньофеодальної імперії Київська Русь, прабілоруські Полоцьке і Смоленське князівства фактично були провінціями згаданої першої української держави. Білорусія, що не мала свого козацтва, не створила аналога другій українській державі – Гетьманщині. Національно-визвольні змагання білорусів на початку ХХ ст. не були такими потужними, як в Україні, де в цей час постала третя українська держава – УНР.

Західні історики визнають УПА кращим партизанським рухом другої світової війни. Не маючи ні матеріальної, ні моральної підтримки з-за кордону, як усі інші рухи Опору того часу, українські повстанці змогли більше 10 років протистояти військовим машинам двох найпотужніших за всю історію людства тоталітарних імперій – нацистської Німеччини та більшовицької Росії. Нічого подібного на білоруських теренах у цей час не було.

Нажаль не мали білоруси і такої потужної діаспори, яка лишила велику інтелектуальну державотворчу спадщину, а зараз лобіює інтереси України закордоном. До того ж білоруси не мають свого

волелюбного П'ємону, яким для українців є Галичина. Не даремно кажуть, що Білорусія – це Україна мінус Галичина.

Все це спричинило меншу стійкість білорусів до імперської експансії Москви порівняно з українцями. За проросійськи налаштованого президента О.Лукашенка Білорусь значною мірою тимчасово втратила свою незалежність від Москви. Однак немає сумніву, що незважаючи на всі негаразди, формування білоруської нації та постання незалежної Білорусі є процесом історично об'єктивним і невідворотнім. Адже в сучасній Європі остаточно переміг національний принцип державотворення, як єдино можлива форма цивілізованого життя народу у світовому співтоваристві.

Український парламент за кількістю антиукраїнських налаштованих прибічників “єдиної та неділимої” мало чим відрізняється від білоруського. Фактично, державницька діяльність кожного нашого парламентаря визначається мірою його зрусифікованості, а не належністю до часто формальних фракцій демократів, комуністів, лібералів чи партії влади. Тому ставлення до української держави – єдиний суттєвий показник, що визначає політичний спектр України. Її політичні сили розділені на два непримиримі табори: противників та прибічників незалежності. Останні представлені трьома головними різновидами: націонал-демократи (УРП, РУХ, християнські демократи тощо), праві (УНСО, КУН) та партія влади, представники якої економічно зацікавлені в незалежній Україні.

Противників незалежності навіть не можна вважати українськими політичними течіями. Вони є представниками російської політичної думки, оскільки відстоюють інтереси Росії в Україні. Стрижнем їхньої програми є зображення колоніального статусу України в межах Російської імперії. Ця позиція є визначальною для обох основних проімперських політичних напрямків нашої країни – червоних та біло-синьо-червоних. Українські ліві, визнавши ринкову економіку з експлуатуванням буржуазією найманих робітників, фактично відмовились від фундаментальних положень комуністичної доктрини. Разом з тим, вони непохитно стоять за відновлення “єдиної та неділимої”, відстоюючи весь набір неоімперських стереотипів: єдиний культурний та інформативний простір, військово-політичний

союз, державність російської мови на землях колишніх колоній Росії тощо. Тобто, українські комуністи та соціалісти виявились більшими прибічниками російського імперіалізму, ніж комуністичних ідей Маркса. Та інакше і не могло бути. Адже на думку видатного російського філософа М.Бердяєва більшовизм – це російський імперіалізм ХХ століття.

Тому такий популярний нині заклик злагоди та єднання всіх українських громадян в єдиній державі звучить наївно і нереалістично. Особливо коли буває зверненням до твердих і послідовних противників самостійної України комуністів та соціалістів.

Сила російської еліти, на відміну від української чи білоруської, – в її глибоких імперських коренях. Пригадаємо: у 1918 – 1921 рр., коли стало зрозуміло, що імперія може зберегтися лише в більшовицьких лаштунках, на бік радянської влади перейшла біла, “протибільшовицька” еміграція. “Родина, спаленная, казалось, на костре коммунистической разнузданности, – как феникс, воскресает из пела, и крепнет, как драгоценное вино, – хмельной любовный напиток патриотизма”, – писала 1921 р. паризька емігрантська газета “Русская мысль”. Так, на початку 20-х років сталася, так звана, “зміна віх”, коли більшість царського чиновництва, офіцерства та інтелігенції перейшла на службу більшовикам, органічно зв’язавши червону Росію з царською імперією.

Подібне до того відбулося під час розвалу СРСР. Радянське офіцерство, чиновництво та інтелігенція, практично не змінивши своїх переконань, утворили ядро сучасної російської еліти. І це не дивно. Адже СРСР – це російська імперія на третьому, більшовицькому етапі свого розвитку, про що не раз писав М.Бердяєв. Перша, князівська стадія російського імперіалізму закінчилася за Петра I, друга, власне, імперська, – 1917., а третя, більшовицька – завершилася розпадом СРСР у 1991 році.

У наш час Російська імперія трансформується у четверту історичну форму, яка ще не має загально визнаної назви. На жаль, Захід не читає М.Бердяєва. Інакше не називав би демократизацією чергову зміну лаштунків у імперській Москві. За термінологією політиків Москви, Західної Європи та Америки, нову стадію російського імперіалізму

слід було б назвати демократичною. Та надто вже очевидна абсурдність самого поняття “демократичний імперіалізм”.

Своєрідність імперської ідеології полягає насамперед в утвердженні пріоритету інтересів пануючої нації над правами сусідніх народів. Носії такої свідомості становлять пряму загрозу українській державності, особливо якщо вони входять до державних структур України, а надто до її парламенту. Чи можна собі уявити, щоб парламентарі цивілізованої країни (наприклад, Франції) відверто і безкарно боролися з французькою державністю, як це щоденно відбувається у Верховній Раді України?

У наш час найбільш поширеною, побутовою формою антиукраїнських настроїв є нескінченний і багатоголосий плач під гаслом: “Чи треба та незалежність, якщо вона нічого мені не дала”. Нарікають на державу усі без винятку, навіть найвищі державні мужі, які самі є її уособленням, а надто парламентарі. Незалежність звинувачують у всіх мислимих і немислимих бідах сучасної України за принципом перманентної вини невістки з відомого народного прислів'я. Причому про животіння народу через незалежність найголосніше волають ті нардепи, у кого живіт найбільший. А найгіркіше розчарувала незалежність чомусь саме тих, хто ніколи і не був нею “очарован”, а завжди шкодив їй як тільки міг. Усе це було б смішно, якби ці плачі бездумно не підхоплював дехто з демократичних інтелектуалів. Цивілізований світ дивується нам, бо живе за протилежним гаслом: “Не питай, що тобі дала держава, скажи, що ти зробив для неї”.

Негараздів у сучасній Україні більш ніж досить. Але чи справедливо звинувачувати шестирічну державу в усіх бідах радянської системи пенсійного забезпечення, соціалістичної економіки чи епохальних демографічних змін, які проявилися саме зараз? Усі ці нещастя сторіччями породжувала і накопичувала деспотична тюрма народів. Кілька років тому цей імперський нарив прорвало і “досягнення” імперського соціалізму повною мірою проявилися на постімперських просторах, в т. ч. і в Україні. Отже, більшість сучасних бід України – спадщина Радянського Союзу, який згнів і розпався на національні держави, бо був економічно і соціально неефективним політичним утворенням. А довго не вдається

викоринити радянську спадщину тому, що керують нами все ті ж радянські кадри. Злам нелюдської репресивної машини розв'язав їм руки і дозволив сповна проявити свою злодійську натуру. Вина України лише в тому, що поки що вона не може перебороти вікову імперську спадщину.

Зрозуміло чому прибічники “єдиної і неділимої” усіх мастей в Україні і закордоном звинувачують у всіх нещастях незалежність. Можна зрозуміти і голів колгоспів та директорів підприємств, які своїми плачами добиваються державних дотацій та прощення боргів. Доречі це не заважає їм будувати палацові містечка по всій Україні. Але приєднання до цього хору нарікань деяких державних та духовних лідерів нації свідчить лише про незрілість нашої еліти. Адже вона перша постраждає від падіння держави. Так що не варто пиляти гілку, на якій сидиш, виправдовуючи невтішну для нас поговірку: “Українець як не танцює, то плаче”.

Невже дійсно не сталося ніяких позитивних зрушень за шість років незалежності? Адже Україна не тільки декларувала свою державність, але й добилася дипломатичного визнання на міжнародній арені. Вона переконала світову громадськість у важливості свого державницького існування, як запоруки стабільності в Європі. Адже без України відновлення “імперії зла” неможливе. Це було нелегкою справою, бо протягом 300 років остання переконувала світ, що української нації не існує. Згадайте як кілька років тому президент Буш заявив в українському парламенті, що Україна є частиною Росії, як штат Техас – частина Сполучених Штатах. Однак останнім часом навіть Росія здається визнала українську державу, підписавши з нею міждержавний договір. Ствердження на міжнародній арені є величезною перемогою української дипломатії, яку більшість українців здається поки що не усвідомили до кінця.

Кажуть, що ми б уникли багатьох негараздів перехідного періоду, якби переводили соціалістичну економіку на ринкові рейки, спираючись на потужну державу, як це робить Китай. Може це й справедливо для Росії, Польщі, Угорщини, які мали міцні державні структури. Україна ж, як і багато інших колишніх союзних республік, були колоніальними провінціями Росії і не мали ні самодостатньої національної економіки ні справжньої державності. Роки

незалежності були часом інтенсивного будівництва держави. Прийнята конституція, блискуче введена національна валюта, без якої неможливе ніяке реформування економіки. На відміну від багатьох сусідів Україні вдалося в дуже складних умовах зберегти мир, уникнути як інтервенції, так і громадянської війни. А те, що українців вже не женуть ні на підняття цілини чи будівництво БАМу до Сибіру, ні на завоювання для Москви Кавказу, Фінляндії чи Афганістану хіба не є прямим наслідком незалежності України?

Чому ми так рідко згадуємо про численні свободи, що нарешті отримали після сторіч неволи? Це і вільний виїзд закордон, і свобода слова та інформації, релігійні свободи, можливість заробляти де завгодно і скільки завгодно. Завдяки розкріпаченню життя та економіки український ринок наповнився товарами і нарешті покінчено з горезвісним радянським дефіцитом.

Роз'яснення переваг самостійності, захист національної державницької ідеї - прямий обов'язок національної інтелігенції. Що може бути менш продуктивним ніж плачуча нація, очолювана безсилою елітою, що береться за державотворення під гаслом "маємо те, що маємо". Молода держава потребує ідеологічного захисту від дискредитації недобррозичливцями, а її громадяни – сильних державних і духовних лідерів, які б показали справжні вигоди наших бід і скоріше вивели Україну на цивілізований шлях.

Одним з джерел поширення катастрофічних настроїв в Україні є криза національної самоідентифікації проросійськи зорієнтованої інтелігенції. Імперська зверхність та тенденційна упередженість до мови, культури, історії аборигенів колишньої колонії Росії заважає їй інтегруватися в українське суспільство. З іншого боку, носії російської національної ідеї в Україні поки що не здатні визнати себе російською діаспорою на землях сусідів, як це сталося з росіянами в Польщі, Литві чи Узбекистані. Адже це суперечить базовим положенням імперського історичного міфу, за яким Київська Русь невід'ємна частина російської національної історії, а українці відокремились від росіян нібито зі злої волі татар та поляків.

Ці фундаментальні елементи російської національної свідомості разом з катастрофічною втратою Москвою позицій в своїх колишніх колоніях зумовили різноманітні постімперські неврози в

проросійському інтелектуальному середовищі України. До них належать численні апокаліптичні прогнози неминучої і скорої загибелі України, зумовленої розривом з Москвою. І хоча більшість з них збулося з точністю до навпаки усі верстви проросійськи налаштованих діячів України від В.Малінковича та С.Каратаєвського до прогресивних соціалістів Н.Вітренко та В.Марченка вперто вправляються в обіцянках українцям усіляких негараздів. З позицій психоаналізу - це спроба перенести особисту катастрофу національної самоідентифікації на все українське суспільство, відчайдушне і схоже безнадійне намагання видати бажане за дійсне.

Про кризовий стан російської імперської ідеї в Україні свідчить тенденційна алогічність і непереконливість багатьох положень сучасних московоцентричних політичних концепцій. Це і нав'язлива ідея пояснити всі негаразди сучасного перехідного періоду “розривом братських зв'язків”, причому саме з Москвою, а не з Вільнюсом чи Тбілісі; і вперте небажання всупереч історичним фактам визнати державну політику геноциду Москви до українців; і полум'яна ненависть до українського націоналізму з надзвичайною поблажливістю до проявів російського шовінізму; і міф “примусової українізації” Криму, Донецька та Харкова; і утопічні фантазії на євразійську тему; і нав'язлива ідея світового антиросійського заговору начолі зі США та Ізраїлем. Останнє є хворобливим симптомом переростання манії імперської величчя в параною переслідування. Усі ці ілюзорні страхи та марення російської національної свідомості в Україні є переконливими свідченнями її наростаючої кризи, неминучої в процесі прощання з імперськими ілюзіями.

Причому Росії слід швидше проходити цю хворобливу, постімперську фазу трансформації національної свідомості. Часті рецидиви імперських амбіцій не підкріплені реальними можливостями пострадянської Росії сформували вздовж російських кордонів смугу держав, які не тільки не довіряють колишньому “старшому брату”, а іноді взагалі вороже налаштовані до нього (Чечня). Не є виключенням з цього правила і Білорусь, демонстративний союз з якою набирає все чіткіших обрисів короточасної пропагандистської акції. Доречі, дуже повчальної для деяких політиків України, які ще зберегли ілюзії щодо відновлення

СРСР. Імперське мислення не принесло дивідендів Росії і на міжнародній арені.

Для побудови справді незалежної України замало, щоб державні посади та кафедри університетів посіли українці за походженням. Вони можуть виявитися носіями імперської ментальності. Державними та інтелектуальними лідерами нової України повинні стати носії української державної свідомості незалежно від національності. Успіх нового відродження залежить як від оновлення національної державно-адміністративної та інтелектуальної еліти, так і від того, чи пощастить використати творчий потенціал усіх етнічних груп України для побудови самостійної держави.

Остаточне підкорення завойованих земель імперією відбувається лише при умові фізичного знищення або асиміляції народу – господаря загарбаних теренів. Національна своєрідність захоплених провінцій завжди залишалася джерелом національно-визвольних змагань, які є найбільшою небезпекою для імперій.

Однак фізично знищити, депортувати або асимілювати можна лише нечисленні народи. В історії імперської Росії маємо багато прикладів такого етноциду: підкорення та асиміляція псково-новгородського субетносу в XV – XVI ст., асиміляція народностей чудь, весь, меря, чукчів, евенків, депортація та фізичне знищення кримських татар, чеченців, українців 1709, 1933, 1945 – 1950 рр. тощо. Однак, численні етноси, до яких належать і українці повністю знищити фізично або асимілювати неможливо.

Найефективніший метод підкорення завойовниками великого народу – це періодичне нищення його еліти, найбільш свідомого, державотворчого прошарку всякого етносу. Вікова неволя України пояснюється систематичним нищенням, полонізацією та русифікацією провідної верстви української нації. Обезголовлене тіло українського народу продовжувало зберігати основні традиції, співати українські пісні, носити вишиванки, але не було в змозі організуватися для захисту від загарбників і побудувати власний державний дім.

Кажуть, еліта усякого народу складає кілька відсотків його загальної чисельності і самовідновлюється протягом одного покоління, тобто 25 – 30 років. Тобто, нинішній час працює на незалежність України, оскільки в умовах відсутності репресивного

контролю імперського центру відбувається швидка регенерація національної еліти, яка є головною умовою державності усякого народу. В наш час відбувається бурхлива трансформація українського етносу в модерну націю. Переконливим показником цього є швидке будівництво незалежної Української держави. Обов'язковою передумовою цього процесу є небувале поширення серед українців державницької свідомості або так званої національної ідеї.

Великий подвижник і фундатор української національної ідеї ХХ ст. Вячеслав Липинський казав, що вільна Україна можлива лише за умов переходу на українські державницькі позиції правлячої верстви колишньої УРСР, що була колоніальною провінцією Російської імперії. Цей процес протікав у наростаючому темпі з моменту розвалу Радянського Союзу. Згадайте разючу трансформацію обох українських президентів з лояльних до Москви провінційних управлінців у незалежних лідерів великої європейської країни. Процес перетворення пострадянської партії влади в державницьку національну еліту України набуває бурхливого і незворотного характеру. А це є обов'язковою передумовою і запорукою незалежності України.

Що ж гогує українцям майбутнє? Перш за все, як це показано вище, через велику чисельність нас практично неможливо знищити фізично або асимілювати. Отже, як перед усяким великим народом перед українцями лежать два шляхи: побудова власної незалежної держави або колоніальний статус в державі сусідів.

Якщо багатомільйонна українська людність знайде в собі сили поновити українську національну еліту, то з її допомогою побудує власну державу, як це вже зробили всі сучасні цивілізовані нації. Це, як правило, правові, демократичні держави, що базуються на ринковій економіці, пріоритеті прав людини, рівності всіх громадян перед законом незалежно від національності. Оскільки вони не пригнічують інших народів і не загарбали чужих етнічних територій, їм не загрожують національно-визвольні повстання. Тому національні держави (Франція, Німеччина, Швеція, Фінляндія, Польща тощо) є осередками стабільності в сучасному світі.

І навпаки, потенційними регіонами напруги й нестабільності є імперії та їхні уламки, що об'єднують під одним державним дахом

багато народів з їх етнічними землями. У таких країнах підкорені народи періодично повстають проти поневолювачів (курди в Туреччині, баски в Іспанії, ірландський Ольстер у Великобританії тощо). Отже, збереження колоніальної залежності України подовжує на невизначений час її непривабливий статус арени постійних національно-визвольних змагань корінної нації.

Якщо незалежна держава не буде поновлена і цього разу, українські землі залишаться місцем зіткнення інтересів сусідніх народів. Не виключено, що економічна, політична, релігійна боротьба періодично набуватиме збройних форм. Про це нагадує сумний і тривалий досвід бездержавного існування України.

Отже, всім громадянам України незалежно від національності слід вирішити, чи бажають вони, щоб їхні діти жили у колонії, яка час від часу ставатиме ареною мирних та воєнних зіткнень сусідніх держав. Єдиним гарантом безпеки та добробуту може бути незалежність України.

Залізняка Л.Л. Від склавинів до української нації.-К., 1997.- с.4-24.

2. ВІД КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ ДО НОВОРОСІЇ

Катерина, вража баба!
Що ти наробила.
Степ широкий, світ веселий
Та й занастила.
Народна пісня

Чергова спроба імперської Москви загарбати південь України відродила старий імперський міф про вільний край новоросів, нібито колись загарбаний українцями. Російський президент В.Путін, виправдовуючи військове вторгнення росіян на Донбас, нещодавно заявив, що «Харьков, Луганск, Донецк, Херсон, Николаев, Одесса не входили в состав Украины в царские времена. Это все территории, которые были переданы в Украину в 20-е годы советским правительством. Зачем они это сделали, Бог их знает». Важко сказати чого більше в заяві президента: невігластва, самовпевненості чи бажання надурити громадськість. Спробуємо розібратися чи дійсно українці не мають історичних прав на український степ, ніколи в ньому не жили і економічно не освоювали.

Сепаратистська Ідея «вільної» республіки Новоросії далеко не нова, бо Інспірується Москвою вже не вперше. Згадаймо, як в останні роки існування СРСР в Україні, Молдові, Литві несподівано виникли численні сепаратистські рухи. Вони були інспіровані з імперського центру з метою протидії національно-визвольним, відцентровим тенденціям у національних республіках. Так, на Одещині 1990 р. поширився сепаратистський рух за утворення на землях Південної України незалежної республіки Новоросії зі столицею в Одесі. Саме тоді, задовго до В.В.Путіна “едва не наполовину украинец” О.Солженіцин написав, що в степах Новоросії, Криму, в Донбасі “сроду старой Украины не было” (Солженицын, 1990).

Зупинимось на деяких історичних фактах, що могли б зацікавити “нову етнічну спільноту півдня України — новоросів”. У цьому плані значний науковий інтерес становить праця одесита, офіційного історика Новоросійської губернії А.Скальковського “История Новой Сечи”. Написана з лояльних до царського уряду позицій книга трічі

перевидавалася в ХІХ ст. в Одесі. Тому дивує, що вона лишилася поза увагою прибічників створення в українських степах “вільного краю новоросів”.

Ще тисячу років тому Київська Русь вела в цих степах вперту і криваву боротьбу проти печенігів та половців. Згадаймо загибель київського князя Святослава 972 р. у бою з печенігами на порогах, події, описані в “Слові о полку Ігоревім”, трагічне для очолюваних Мстиславом Київським та Данилом Галицьким руських дружин побоїще на річці Калці в Приазов’ї 1223 р. По Нижньому Дніпру від Дніпропетровська до Херсону археологи розкопали численні руські поселення Х-ХV ст., які підтримували тісні зв’язки з княжим Києвом, доки не були зметені новою навалою кочовиків наприкінці ХV ст. (Козловський, 1990).

Коли стародавній Київ втратив права на ці драматичні сторінки своєї історії? Чи не в часи козацькі, коли жменя українських лицарів стала на нерівний бій зі страшними хижаками степів - татарами та турками. У ХV - ХVІІІ ст. татари мало не кожен рік спустошували велетенські простори Східної Європи, палили Київ, Переяслав, Чернігів, Галич, Тулу, Москву, міста Польщі, Литви. Козаки рясно окропили степи своєю кров’ю, захищаючи не тільки Україну, а й Польщу, Росію, Литву.

В описі запорозьких володінь на Донеччині під 1764 р. читаємо, що їх кордон проходив могилами Трьох братів, Громовій, Аслановій, через Гришину балку. “...Називаються Три брати могилки тому, що при них давніми часами три брати від нападу татарського відбивалися, з яких одного убито, а двох живцем взято”. Могила “Громовою називається, що козака на ній грім вбив з конем”. Асланова могила так зветься, “що на ній козака Стеблевського куреня Аслана давніх часів татарами вбито”. Гришина балка названа так тому, що там “козак куреня Дінського Гриша, давніми часами татарами постріляний” (Скальковский, ч. ІІІ, с. 312). Саме про ці землі демократ О.Солженіцин пише, що тут “сроду старой Украины не было”.

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.

Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше.
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються з України
Сторонні люди!

Т.Шевченко. Великий Лях

Коли і як зникла із запорозьких степів “стара Україна”, за О.Солженіциним, а на її місці з’явилася “нова Росія” за В.Путіним? Ця стаття є спробою якоюсь мірою відповісти на це питання.

Спочатку кілька слів про загальну соціально-економічну ситуацію в Україні XVI — XVIII ст. На початку цього періоду через страшну татарську небезпеку з півдня українська людність концентрується на Поліссі, Волині та в Галичині. Розвиток промисловості, ринкових відносин, зростання міст у Європі привели до підвищення попиту на хліб. Стимулом цих процесів стали величезні надходження срібла та золота з нових колоній в Америці. Ціни на дорогоцінні метали у XVI-XVII ст. в Європі впали у 2-3 рази. Величезні кошти були спрямовані на розвиток Європи, що призвело до небувалого економічного зросту та демографічного вибуху. Континент потребував продуктів харчування, які можна було відшукати лише на сході. Почалася масова колонізація родючих українських чорноземів. Враховуючи татарську небезпеку вона мала мілітарний характер і відбулася у формі козаччини. Таким чином, остання цивілізаційно пов’язана з Європою, є конкретним українським проявом загальноєвропейської соціально-економічної ситуації.

Усе це стимулювало повторну колонізацію українським населенням лісостепової, а потім і степової смуг з їх родючими чорноземами. Просуванню українських колоністів на південь сприяло остаточне формування запорозького козацтва — своєрідного християнського лицарського ордену, що з XVI ст. захищав від татар та турків не тільки Україну, а й Польщу та Московію. Відгородившись від агресивного Степу цим своєрідним щитом, колоністи з півночі починають налагоджувати товарне виробництво зерна на вільних

родючих чорноземах України. Надійним показником розвитку ринкової економіки є оптова торгівля, яка в XVII — XVIII ст. досягла значного розвитку в Україні у формі чумакування. Через постійну небезпеку з боку войовничих степовиків незалежний землеробський стан набув специфічної збройної форми — козаччини.

Справжньою лабораторією козацької демократії у Східній Європі була Запорозька Січ, безпосередні предки якої (давньоруські бродники) жили на Нижньому Дніпрі ще в XII ст. Ця козацька республіка відіграла провідну роль в становленні запорозького та городского козацтва України, вільного козацького землеробського стану взагалі, а також донського, дунайського, чорноморського, кубанського козацтв. Демократичний військовий устрій Січі у другій половині XVII ст. поширився на Україну у формі військово-територіального поділу на сотні і полки та козацького самоврядування. Гетьмани, полковники, сотники до втручання польського та російського урядів обиралися на козацьких радах відповідних територій. На час виконання своїх обов'язків виборна старшина отримувала так звані рангові маєтності, якими могла користуватися лише до переобрання на посаді. За своїм демократичним устроєм Україна випереджала не тільки Москву, але й більшість країн Європи.

Але ринкова економіка і демократія несумісні з тоталітаризмом, як ми знаємо з власного досвіду. Централізованій державі земля потрібна для отримання з неї коштів через оподаткування залежного землеробського населення. Кошти йдуть для фінансування державних програм та утримання найбільш привілейованої верстви централізованої влади — бюрократичного апарату. “Росія керується не аристократією і не демократією, а бюрократією”, — писав російський історик В.Ключевський. Держава розплачувалася з цивільними та військовими чиновниками земельними наділами — помістями, якими поміщики володіли, доки служили на певних державних посадах. Закріпачення селян, тобто прикріплення землеробів до землі, — обов'язковий елемент такої централізованої системи землеволодіння. Адже поміщику потрібна не сама земля, а продукти, які отримують завдяки праці на ній землеробів.

Тому слідом за колонізацією вільними козаками-землеробами родючих ґрунтів лісостепової та степової України сюди почалася експансія спочатку Польської, а потім Російської імперій. Відбувалася вона у формі поширення поміщицького землеволодіння, закріпачення селянства, заміни демократичною козацького самоврядування призначенням посадових осіб центром. Опір козацької старшини був зламаний обіцянками, що ті рангові маєтності, які надавалися їй у тимчасове користування при обранні на посаду, будуть залишені назавжди за новим централізованим адміністративним устроєм. Пізніше старшина вливається до найпривілейованішої верстви будь-якої імперії — бюрократії.

“Весь лад запорозького війська з його широкими демократичними засадами не пасував до корінного ладу Великої Росії”, — писав Д.І.Яворницький. Саме тому наприкінці XVIII ст. козацьке землеволодіння і самоврядування в Україні та його оплот Запорозька козацька республіка були знищені імперським урядом, а на козацьких землях утворено Новоросійську губернію. Петро I заклав фундамент цього імперського утворення кривавими погромами козацтва, а Катерина II його створила як інструмент остаточного знищення козащини в Україні.

Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову сиротину.

Т. Шевченко

Знищення козацтва, що було хребтом українського народу, мало для нього жахливі наслідки, досягнути і усвідомити які ми не змогли і донині. Адже в XVII — XVIII ст. Україну називали в Європі країною козаків, а українців – козацькою нацією. Всі верстви її населення були просякнуті козацьким духом. Ставленик Катерини II на Україні Румянцев бідкався імператриці на старшину, що “при всіх науках і в чужих сторонах обраченіях зісталися козаками і заховали гарячу любов до своєї власної нації й солодкої отчизни”.

Спочатку Катерина II вважала “непристойним” перед світом знищити мовну та культурну своєрідність України, а також залишки її державної автономії. Тому, щоб “возвести малоросійський народ

на вищу ступінь щастя”, 1766 р. був виданий маніфест про скликання депутатів в “Комісію для створення проекту нового уложенія і для ради про способи досягнення загальнонародного благоденствія”. Але, як пише Румянцев, “засліплені любов’ю до своєї землиці” малороси виявили “дивовижне своєвілля”, вимагаючи підтвердження стародавніх прав і вольностей, договірних статей Богдана Хмельницького.

У відповідь імператриця займає більш рішучу позицію щодо національної та державної автономії України: “...называть Малую Россию, Лифляндию (Балтію) и Финляндию чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетьмана не будет, то должно стараться, чтобы век и имя гетьманов исчезли, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство” (Соловьев, 1965, с. 340).

Русифікація — це перевірений віками, ефективний і дійовий інструмент будівництва “єдиної і неділимої” з моменту її зародження. Згадаймо систему заходів проти української мови, проведену в життя на початку XVIII ст. Петром I, “дабы никакой розни и особого наречия не было”. Метою русифікаторської політики була не тільки уніфікація, приведення в однорідний стан всієї території імперії для зручності керівництва нею з центру. Знищення своєрідності національних окраїн — це гарантія проти повернення ними незалежності, а отже, гарантія цілісності імперії. Адже в очах світової громадськості спроба звільнитися від імперського іга народу зі своєрідною культурою, мовою, історією — це справедлива національно-визвольна боротьба, а відокремлення частини від однорідної в культурному, національному і економічному відношенні країни — ганебний сепаратизм.

Катерина II вирішує не церемонитися з українцями, бо вважає їх такими самими росіянами, як і великоросів, що відокремилися через недбалість київських князів. До того ж, відпала необхідність у

Запорозькому війську, за допомогою якого військова могутність Кримського ханства на цей час була підірвана. 1764 р. скасували залишки української державності — гетьманство. В урядових колах визрівав план приєднання до Російської держави чорноморських степів, Балкан і самого Константинополя. Однак цьому заважала Запорозька козацька республіка, що володіла великими земельними угіддями в Причорномор'ї і була розсадником козацької вольності в Україні.

Запорозькі землі на Правобережжі охоплювали території від річки Тясмин на півночі до гирла Дніпра та Бугу на півдні. Західним кордоном були річки Буг та Синюха (**рис. 1**). Північною межею на Лівобережжі була річка Орель, а південною — Конка. Далі на схід запорозькі землі тяглися аж до Нижнього Дону, виходячи в районі Бердянської коси та гирла Кальміусу до Азовського моря (Яворницький, 1990, с. 13 - 25).

Всі ці території були надані Запорозькому війську спеціальним указом польського короля Стефана Баторія 1576 р. Пізніше право запорожців на свої угіддя підтверджували інші польські королі, Богдан Хмельницький, монархи Росії — Олексій Михайлович, Петро I, Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна і навіть Катерина II (Скальковський, ч. III, с. 315 - 318).

Наступ на запорозькі землі царат починає з середини XVIII ст. У 1746 р. була відрізана їх східна частина по річку Кальміус на користь донських козаків. Останні знаходилися під надійним контролем царського уряду ще з часів Івана Грозного. В 1730-х рр. на запорозьких землях по річці Орель збудували так звану Українську лінію — систему укріплень проти татар. Нові поселення по лінії зайняли переселенці з України, Росії та Сербії. У 1751 — 1752 рр. збудовано фортецю святої Єлизавети (нині — Кіровоград), що стала центром так званої *Нової Сербії*. Запорозькі землі від Дніпра і Тясмина до Синюхи на заході уряд віддав переселенцям сербам, угорцям, болгарам, молдаванам, росіянам-розкольникам, українцям зі Слобідської України. Їхні воєнізовані поселення були покликані протистояти споконвічним господарям цих земель — запорожцям. Друга частина цих переселенців зайняла північно-східну частину

запорозьких угідь навколого фортеці Бахмут — так звана *Слов'яносербія* (Яворницький, 1990, с. 21, 22).

Так північна частина запорозьких володінь від притоки Бугу річки Синюхи до Сіверського Дінця була заселена воєнізованими переселенцями, які продовжували захоплювати запорозькі землі. Січ відчула себе “убраною в мішок”, який урядові залишилося лише зав'язати. Численні делегації козаків до Петербурга не добилися бажаного. Насильницьке захоплення земель переселенцями змусило запорожців у 1763 р. прийняти рішення силою не допускати загарбників на свої угіддя. Петербург розцінив це як бунт і 1764 р. прийняв рішення про заснування Новоросійської губернії. До неї ввійшли Новосербія, Слов'яносербія та Українська лінія, тобто нові воєнізовані поселення на запорозьких землях від річки Синюхи до Сіверського Дінця. Ще більш інтенсифікувався наступ на запорозькі володіння з призначенням першого губернатора Новоросії Румянцева. Запорозьких вольностей для уряду ніби не існувало. Посередині запорозьких земель розпочали будувати нову Дніпровську лінію укріплень.

У 1774 р. у козаків з'явилася надія зупинити загарбання своїх земель і врятувати Січ. Генерал-губернатором Новоросії призначили Григорія Потьомкіна, який ще за кілька років до цього вступив простим козаком до Кушівського куреня під іменем Грицька Нечоси, обмінювався з кошовим Петром Калнишевським люб'язними листами, в яких слав уклін “товариству і всім сіромахам”.

Ці люб'язності аж ніяк не завадили Потьомкіну в той же час розробити докладний план знищення Січі. Не допомогло запорожцям і те, що вони “оказали отличные опыты мужества и храбрости” в російсько-турецькій війні 1768 — 1774 рр. Російські вельможі були настільки вражені подвигами козаків у цій війні, що масово почали записуватись у січові курені. Крім генерал-губернатора Новоросії до Січі записалися Кутузов, вчений зі світовим ім'ям Ейлер, багато генералів царської армії (Яворницький, 1990, с. 152). Все це не врятувало Січ від розгрому генералом Текелі, 100-тисячне військо якого виступило з-під стін Єлисаветграда і в липні 1775 р. знищило Січ (Скальковський, 1986, ч. III, с. 173 - 196).

Після віроломного захоплення Січі військами Текелі усі укріплення та будівлі зруйновано зі “знищенням самого імені запорозьких козаків”, як проголошено у царському маніфесті. Жорстоко і безглуздо покарали саме ту козацьку старшину, яка, щоб запобігти кровопролиттю, намовила козаків здатися російським військам без бою. Кошовий отаман Петро Калнишевський чверть століття просидів у кам’яному мішку на Соловках, де і помер сліпим і немічним у 1803 р. В ув’язненні в сибірських монастирях скінчили своє життя військовий суддя Павло Головатий та писар Глоба. У тюрмах та казематах загинуло багато іншої військової старшини.

Цікава мотивація Катериною II руйнування Січі. Запорожці нібито, ухиляючись від господарського життя, утримують свої степи у дикому стані. В той же час вони винні в тому, що на їхніх землях поселилося понад 50 тисяч переселенців з України, що займаються землеробством. “Заводя собственное хлебопашество, расторгали они тем самым зависимость от Престола Нашего”, бо могли прогодуватися за власний рахунок, не потребуючи урядових поставок харчів. Запорозькі козаки “в самом бытие своем не имели никакого законного начала, следовательно же и собственности никакой в землях, а были единственно терпимы”, — нише Катерина II в указі про зруйнування Січі від 3 серпня 1775 р.

Якщо запорожці не мали права на землі, політі власною кров’ю, то які права мали на них російські вельможі? Наділи від 1,5 до 20 тис. десятин уряд роздавав усім бажаючим дворянам. По 100 тис. десятин кращих запорозьких земель отримали князі Вяземський та Прозоровський. Генерал-губернатор Новоросії Потьомкін набрав землі скільки захотів. Одразу ж після цього 1783 р. відбулося закріпачення селян та козаків на колишніх вільних землях запорозьких. На землі, що залишилися після роздачі російським поміщикам, закликали іноземних колоністів, яким надали великі привілеї порівняно з переселенцями з України. Згадаймо у Т.Шевченка: “...і на Січі мудрий німець картопельку садить”.

Запорозькі землі Лівобережжя увійшли до складу Азовської, а Правобережжя - Новоросійської губерній. Генерал-губернатор Новоросії Потьомкін сповіщав до Петербурга, що багато запорожців оженилося і на правах простих поселенців осіло в Новоросії. Від цариці

приховали тільки той факт, що, зачувши, що “лоби будуть голити в москалі”, більшість козаків втекла із оточеної царськими військами Січі на човнах у володіння Туреччини. За офіційними, заниженими даними, втікачів було 10 тис, за неофіційними — понад 40 тис. чоловік.

З руйнуванням Січі і створенням на її землях Новоросійської губернії Петербург постійно розширював кордони останньої за рахунок нових загарбаних територій, зокрема Криму. Чи була “стара Україна”, за О.Солженіциним, у Криму — тема окремої розмови. Нагадаю подані турецьким мандрівником Челебі дані про результати перепису населення півострова, що був проведений кримським ханом у середині XVII ст. У цей час у Криму жило близько 1120 тис. чоловік, у тому числі 180 тис. татар і близько 900 тис. православних, переважно вихідців з України. Чому так багато наших співвітчизників опинилося на півострові, стає зрозумілим, якщо врахувати той факт, що під час майже щорічних нападів татар на Україну за ясиrom захоплювалося 5, 8, 15 і навіть 55 тис. полонених. Побачивши таку масу невільників, міняйло, що сидів на Перекопі, здивовано питав у них, чи залишилися ще люди в Україні (Яворницький, 1990, с. 246 — 247). Для порівняння нагадаю, що населення Києва у цей час становило усього близько 20 тис. мешканців.

Отже, українці брали активну участь у освоєнні Кримського півострова ще у пізньому середньовіччі в часи Кримського ханства, задовго до появи тут росіян. Російський етнічний елемент, на думку російських етнологів, з’явився на півострові лише після його завоювання у 1783 р. Катериною II і включення до Новоросійської губернії.

Сучасна наука однозначно стверджує, що “вирішальну роль у заселенні Північного Причорномор’я відіграв український народ” (Наулко, 1975, с. 20). Українці завжди становили більшість населення Новоросійської губернії. Тому імперський уряд послідовно провадив щодо них політику етноциду. За офіційною статистикою, з часу руйнування Січі і до 1917 р. українці становили від 70 до 85% мешканців Новоросії, що колись займала території сучасних Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської,

Дніпропетровської та Запорозької областей, в той час як росіяни лише 5% населення (Загоруйко, 1957, с. 6).

З приєднанням України до Російської імперії почалися масові планомірні переселення українців до Росії, а росіян в Україну. Згадаймо, як Чичиков скуповував мертві душі для переселення до Херсонської губернії.

У 1787 р. 25 тис. українців було переселено на схід, однак залучити стільки ж росіян у Новоросію не вдалося. Тому спеціальним царським маніфестом Катерина II закликала колоністів з Європи. Такі примусові переселення українців на схід стали традиційними. Так, у 1896 — 1914 рр. до Сибіру централізовано переселено 1690 тис. українців (Буткевич, 1991).

Ідеологи “незалежної” республіки Новоросії підкреслювали значний розвиток вільного землеволодіння у Новоросійській губернії. І це правда. Бо знищити козацьке землеволодіння одразу Катерина II та Олександр I не наважилися. Певні свободи були необхідні, щоб привабити на неосвоєні простори степів нових переселенців, дати змогу їм закріпитися і розвинути економіку краю. Але протягом усієї історії Новоросійської губернії чітко простежується послідовне обмеження свобод її населення з боку влади, як це мало місце у всіх національних окраїнах імперії. Тому певні свободи землеробського населення губернії — це залишки того вільного козацького землеволодіння, для знищення якого і на його ж землях, власне, й була створена Новоросія.

Великий військовий та економічний потенціал українського козацтва, його волелюбний дух був використаний царатом для завоювання та освоєння безмежних степових просторів Причорномор'я, Приазов'я, Північного Кавказу. Зробивши свою справу, козацтво було знищено духовно, культурно, мовно, а значною мірою і фізично. Вільні козаки були перетворені у залежне тяглове населення Новоросійської губернії — новоросів.

“Чего можно было ожидать народу, так отличного от русских, дышавшему вольностью и лихим казачеством, хотевшему жить своею жизнью. Ему угрожала утрата национальности, большее или меньшее уравнение прав с собственным народом русского самодержавца”, — писав про Україну XVIII ст. М.Гоголь.

Як ми бачили, масові переселення людей на нові землі — характерна риса програми “Новоросія” з моменту її народження. Їх метою було господарське освоєння степових просторів Причорномор’я та Приазов’я для того, щоб вони стали органічною і невід’ємною частиною Російської імперії. Здійснювалося це переважно за рахунок домінуючого в цьому регіоні українського населення. Численні Новоукраїнки, Полтавки, Чернігівки, Покровки (від січної церкви Покрови) у степовій смузі виникли внаслідок масових переселень українців з півночі.

Щоб упередити національно-визвольні тенденції серед новоселів, вживалися спеціальні заходи для знищення, нівелювання української національної специфіки серед населення степів. Саме для цього сюди переселяли сербів, болгар, німців, греків, росіян та інші народи, а найактивнішу частину українців-козаків відправляли за межі регіону (наприклад, на Кавказ, завоювання якого розпочалося саме в цей час). Не випадково переселенці із закордону користувалися особливими пільгами (грошова допомога, кращі землі, звільнення від податків та військової служби), яких не мало місцеве українське населення.

Підводячи підсумок, зазначимо, що Новоросійська губернія постала на загарбаних Російською імперією землях війська Запорізького, внаслідок підступного нищення українського козацтва, як інструмент імперської окупації колонізованих на той час українцями степів. У перший період свого існування (1764-1783 рр.) вона охоплювала північну частину запорозьких земель – Новосербію, Слов’яносербію та Українську лінію по р.Орель. Після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) та Кримського ханства (1783 р.) їхні землі були включені до Новоросійської губернії.

Скасовану у 1783 р. Новоросію відродили у 1796 р. в значно ширших межах, включивши в неї увесь південь України від Нижнього Дністра на заході до Сіверського Дінця на сході, а також Крим та землі сучасної Росії у гирлі Дону та на півночі Кубані (**рис. 2**). Столицею поновленої Новоросійської губернії зробили Катеринослав, тимчасово перейменувавши його у Новоросійськ. У 1802 р. Новоросійська губернія була остаточно скасована і поділена на три окремі губернії – Херсонську, Катеринославську, Таврійську.

Сама назва Новоросія є даниною тогочасній колоніальній моді. Численні імперії XVII-XVIII ст. називали свої нові колонії Нова Англія, Нова Каледонія, Нова Зеландія, Нова Сербія. На загарбаних землях з'являються міста Нью Йорк, Нью Орлеан, Нью Амстердам, Новоросійськ, Новочеркаськ, Новосибірськ тощо. Однак уся ця колоніальна топонімія аж ніяк не свідчила про народження нових етносів (у нашому випадку міфічних новоросів). Адже на загарбаних Росією землях історичної України та Кримського ханства продовжували мешкати корінні жителі цих територій – українці та кримські татари.

Переконливі дані про етнографічний склад населення півдня України за останні 250 років навів історик з Одеси Олег Гава. За результатами першої ревізії (перепису) населення Російської імперії 85% мешканців Новоросії складала українці. Протягом XIX ст. Петербург здійснював цілеспрямоване переселення в українські степи росіян, молдаван, сербів, болгар, німців. В деяких регіонах частка українців зменшилася, але аж до 1917 р. ніколи не падала нижче 70%. Московський дослідник Володимир Кобузін стверджує, що на середину XIX ст. українці складала 73,5 % населення Херсонської та Катеринославської губерній. За переписом 1897 р. найбільш поширеною мовою Таврійської губернії, до якої входив Крим, була українська. Нею спілкувалося 42% населення, тоді як російською – менше 30%.

Доля українського козацтва після руйнування Січі та заснування Новоросії

Як зазначалося, після руйнування Запорозької Січі військами генерала Текелі від 10 до 40 тис. козаків втекли на землі Османської імперії. Спочатку запорожці зупинилися на землях Очаківської орди, на Тілігульському та Хаджибейському лиманах. Було засновано велике козацьке поселення на Пересипу, де 1794 р. побудовано фортецю Одеса. 1776 р. тут нараховувалося близько 7 тис. козаків. У 1778 р. козаків прийняли у турецьке підданство. Вмовляння запорожців з боку царського уряду повернутися назад не дали результатів, і Росія наполягла, щоб Туреччина забрала козаків подалі від кордону. Так запорожці опинилися в гирлі Дунаю, де виникла Задунайська Січ.

Після зруйнування Січі українське козацтво розпалося на три основні гілки. Втікачі за Дунай утворили задунайське козацтво, запорожці, що залишилися на колишніх січових землях, увійшли до Чорноморського козачого війська. На північних землях України жили нащадки городового козацтва. Розглянемо драматичну долю кожної із цих груп українських козаків.

Чорноморці

Російський уряд скоро зрозумів свою помилку, втративши запорозьке військо, що до того ж перейшло на бік супротивника Росії — турецького султана. Закріпачення людної колишніх запорозьких земель стимулювало втечу невдоволеного населення за Дунай.

За Буджацькими степами

Їдуть наші з бунчуками,

А я з плугом та з сохою

Понад нивою сухою, —

співали в ті часи в Україні.

У 1788 р. Катерина II намагалася повернути втікачів, пообіцявши їм амністію. Але оскільки царський маніфест залишився за Дунаєм без будь якої відповіді, розпочалася робота щодо створення запорозькою війська, вірного цариці. Ще 1784 р., готуючись до нової російсько-турецької війни, Потьомкін доручив колишньому писарю Війська Запорозького Антону Головатому та старшинам Білому, Чепізі, Легкоступу збирати у Бериславі запорожців, що згодилися б служити у козацькому війську. Коли зібралося більш як 12 тис. чоловік, стали кошем на Кінбурзькій косі проти Очакова, в колишній Прогноївській паланці Січі. Це військо, що звалося Вірне Військо Запорозьке, 1787 р. обрало Сидора Білого кошовим, а Антона Головатаю військовим писарем. Незважаючи на те, що козакам дозволялося женитися, майже всі січові порядки були збережені. Як і в давнину, старшина обиралася, кіш ділився на курені з традиційними назвами. Ревно зберігали не тільки історичні традиції, а й мову. Військо мало свої клейноди: корогви, булаву отамана, перначі курінних. На військовій печатці був зображений запорозький герб — піший козак з прапором, мушкетом та шаблею.

Козаки мали свої чайки та галери, які дуже допомогли слабкому на той час російському флоту у війні з Туреччиною 1787 — 1791 рр.

Так, у бою з флотом Гасан-Паші запорожці виявили надзвичайну відвагу і доблесть. Незважаючи на нищівний вогонь, чайки оточували турецькі галери, козаки брали їх на абордаж і билися з турецькими екіпажами як леви. Турецький флот був розбитий вщент, але запорожці теж втратили чимало вбитими та пораненими, в тому числі і кошового Сидора Білого. На його місце обрали Чепігу.

Підступи до Очакова захищала фортеця острова Березань, де турки встановили потужну артилерію і залишили численні залоги. Генерал-губернатор Новоросії, головнокомандуючий російськими військами Потьомкін наказав козакам штурмувати острів. “Предприятие сие пред лицом всей армии произведено в действие с совершенным успехом”. Підійти до острова на чайках можна було тільки проти берегових батарей турків. Козаки мужньо витримали їх нищівний вогонь, штурмом захопили узбережжя з артилерією, але були зупинені на підступах до фортеці картечю. Тоді запорожці розвернули захоплені гармати берегової артилерії турків і з їхньою допомогою успішно штурмували кріпосні укріплення.

Падіння Березані відкрило доступ флоту до Очакова, який і був взятий через місяць російськими військами разом із запорожцями. Козацьке військо брало безпосередню участь у штурмі Ізмаїла та Акермана (Скальковський, ч. III, с. 208, 209).

1788 р. кіннота кошового Чепіги знищила продовольчі запаси турків під фортецею Хаджибей. А 13 вересня 1789 р. три кінних та три піших полки козаків під проводом Чепіги та Головатого разом з корпусом Дерібаса “взяли штурмом замок Енидуя в Хаджибее и дали начало нынешней Одессе, ибо когда там устроена была в 1793 г. крепость, они поселились первые особою слободкою или предместьем на Пересыпи” (Скальковський, ч. III, с. 210).

Це було не перше поселення запорожців на Пересипу. Традиція лову риби козаками на чорноморських лиманах дуже давня. В татарські володіння на Ялпугський, Дністровський, Хаджибейський, Тілігульський лимани (“до лями на рибалку”) запорожці ходили з давніх-давен. Як уже згадувалося, втікачі із оточеної царськими військами останньої Січі теж кілька років жили на Пересипу. Це місце вже давно було освоєне запорожцями, і тому після приєднання цих земель до Росії саме тут виникло поселення запорозьких козаків, що

були, як вважав А.Скальковський, першими мешканцями столиці Новоросії міста Одеси.

Заслуги козаків у війні з турками були відзначені наданням їм для поселення земель між Бугом та Дністром, а також Кінбурзького, Таманського та Керченського півостровів, що були приєднані до Росії за Ясським миром 1791 р. Запорожці, що з цього часу зветься Чорноморським військом, почали освоювати відвойовані у турків та татар землі, розділивши їх на Подністровську, Березанську, Кінбурзьку і Таманську паланки. Але нові землі сподобалися російським вельможам, і після смерті Потьомкіна чорноморців переселяють на Таманський півострів. “1792 р. на Кубані запорожці сідали”, — записав у старій церковній книзі настоятель січової церкви Покрови, що збереглася на руїнах останньої Січі.

Кубанські землі між Азовським морем та річкою Кубанню були в цей час дикі та пустинні. Перші роки чорноморці дуже бідували на новому місці. Але старий запорозький устрій, козацьке самоврядування дозволили з часом подолати труднощі. На Кубані заснували новий кіш, який назвали Катеринодаром. Кожен із 40 куренів займав окреме селище, що носило традиційну назву одного із запорозьких куренів. Кожен рік обирався курінний отаман. Всі землі війська, як і в Запорожжі, були поділені на п'ять паланок, які мали свою виборну старшину — полковника, писаря, осавула. Військові клейноди запорожців було передано на Кубань, і зберігалися вони у Катеринодарі в кошовій церкві Покрови, що була збудована на взірць храму Покрови останньої Запорозької Січі. Чорноморці довго зберігали українську мову, культуру, історичні традиції Запорожжя. Цікаво, що половину тиражу “Історії Нової Січі” А.Скальковського 1842 р. купили козаки Чорноморського війська, бо вважали себе прямими нащадками запорожців (Скальковський, ч. I, с. VIII).

Спочатку на Кубань переселилося близько 20 тис. козаків та членів їх сімей. Великі втрати від постійної війни з закубанськими горцями, походів у Персію і навіть у Польщу вимагали поповнення війська людьми. На Кубань переселили козаків з Катеринославщини та Херсонщини, що осіли там після зруйнування Січі. З 1808 по 1820 р. уряд організував переселення сюди ще 50 тис. козаків з сім'ями з Чернігівщини та Полтавщини (Ефименко, 1990, с. 372 — 373).

Вся історія Чорноморського війська на Кубані (1792 — 1842) — це історія наступу уряду на запорозькі порядки. Після смерті Антона Головатого у 1797 р. чорноморці вже не мали виборного кошового. За спробу повернути собі старі запорозькі порядки Павло I позбавив кубанців звання “вірних”, кошового почали призначати у Петербурзі, а військо розділили на 20 полків, підпорядкувавши його адміністрації Таврійської губернії. Але основна клітина козацькою війська — курінь — залишилася незмінною. Так, 1841 р. з 59 поселень на Кубані 49 носили традиційні назви запорозьких куренів (Скальковський, ч. III, с. 218).

1842 р. рештки козацького самоврядування було скасовано і приведено у відповідність із загальноросійським устроєм. Курінь замінили станицею. 1860 р. частину чорноморців переселили південніше і об'єднали з лінійними козаками, серед яких крім росіян було багато козаків з Чернігівщини та Полтавщини, переселених на Кавказ у 1832 — 1834 рр. Це військо отримало назву Кубанського.

Задунайці

Як і чорноморське козацтво. Задунайська Січ проіснувала близько 50 років. 1778 р. втікачі із Запорозької Січі, що жили на Пересипу, були прийняті у турецьке підданство і під тиском Росії остаточно переселилися за Дунай. Проте тут вони довго не втрималися, бо найкращі місця в гирлі Дунаю виявилися зайнятими донськими козаками-розкольниками (некрасівцями), що втекли з Росії ще за Петра I. У 1785 - 1788 рр. запорожці переходять на службу австрійському уряду і селяться в Банатії (гирло Тиси). Але досить швидко козаки знову повернулися у турецьке підданство на Нижній Дунай. Через конфлікти з некрасівцями за угіддя запорожці кілька разів змінювали місце розташування Січі. Лише у 1815 р. некрасівці були переможені і переселились у Малу Азію, а в Дунавці була заснована Січ, що проіснувала до 1828 р. (Аркас, 1990, с. 361 - 363).

Дунавська Січ зовнішньо нагадувала Дніпровську, оточена була неглибоким ровом та валом. За укріпленнями розташувалася церква Покрови, 38 куренів з традиційними запорозькими назвами, де жили неодружені козаки. У передмісті мешкали козаки з сім'ями та звичайні переселенці з України — райа. Діяло традиційне козацьке самоврядування. Посади кошового, осавула, судді, писаря, курінних

були виборними. Ревно берегли запорозькі традиції та українську мову. Кошовий, якщо навіть розумів по-турецькому, повинен був спілкуватися з турками тільки через перекладача (драгомана).

Взагалі за Дунаєм козакам жилося непогано. Турки не втручались у козацьке самоврядування. Султан надав кошовому права однакові з володарем Молдавії. Кожен курінь отримував від уряду платню близько 170 крб. на рік, а також харчі. Завдяки цим привілеям задунайське козацтво було досить численне — близько 40 тис. чоловік.

Гирло Дунаю має чудові рибальські угіддя. Тому ця галузь стала основною у козацькому господарстві. Вдосталь було і землі для хліборобства. В плавнях водилося багато звіра та птиці. Рибу, хліб, м'ясо продавали у Галаці та Браїлові. Добрі умови життя спричинили масову втечу українського кріпацтва за Дунай. З'являються українські поселення у Вилкові, Катерлезі, Іванчі, Горгові, Беш-Тепе, на острові Леті та в інших місцях.

Разом з тим через вплив кріпаків Січ втрачала свої бойові якості. Як тоді казати, “з кріпака не буде доброго козака”. Врешті-решт переселенці з України захопили владу в Січі і всупереч волі досвідчених козаків обрали отаманом амбіційного Йосипа Гладкого. Незважаючи на думку більшості козаків, він вирішив відгукнутися на черговий заклик царя прийняти російське підданство. Відправивши подалі з Січі 2 тис. незадоволених козаків, він із загоном у 500 чоловік 1828 р. став підданим російського царя в Ізмаїлі (Ефименко, с. 374 — 377).

Ця подія мала жахливі наслідки для українського населення гирла Дунаю. Січ була знищена. Багатьох козаків і поселян разом з сім'ями турки вирізали або заслали на каторжні роботи. Ті, хто врятувався, розселилися по всій Добруджі.

Гладкого цар нагородив званням полковника. На чолі своїх козаків він брав активну участь у війні російського війська з турками за гирло Дунаю у 1828 — 1830 рр. Після її закінчення його козаки разом з іншими мешканцями Задунайської Січі, що до них приєдналися на заклик Гладкого, хотіли оселитися серед нащадків запорожців на Кубані. Але Гладкий, розуміючи, що там він втратить владу над козаками, умовив уряд надати йому землі па північному узбережжі

Азовського моря. 1830 р. козаки Гладкого розселилися на колишніх землях Кальміуської паланки Запорозького війська між річкою Кальміус та Бердянською косою. Опинившись далеко від кордону, вони не могли жити за козацькими звичаями. Дехто повернувся за Дунай. Але більшість осіла на цій землі і змішалася з переселенцями з Чернігівщини. Азовське військо несло патрульну службу на човнах уздовж кавказьких берегів Чорного моря, перешкоджаючи турецьким контрабандистам постачати зброю войовничим народам Кавказу. 1865 р. Азовське військо було ліквідовано, частину козаків переселено на узбережжя Чорного моря між Анапою та Сухумі, а клейноди передано на Кубань.

Кілька слів слід сказати про так зване усть-дунайське, або буджацьке, козацтво, що походило від задунайського. Росія, сподіваючись ослабити Туреччину та припинити втечу українців за Дунай, неодноразово закликала задунайських козаків повернутися. Невеликі групи козаків, що відгукнулися на заклик 1807 р., були об'єднані в Усть-Дунайське буджацьке військо. Воно нараховувало 500 чоловік і після війни 1806 — 1812 рр. було скасоване. Частина козаків разом з клейнодами подалася до чорноморців на Кубань, інша — розселилась у Буджацьких степах. У 1828 р., готуючись до війни з Туреччиною, уряд створив Дунайське козацьке військо. До нього увійшли нащадки запорожців, що жили в Буджаку, а також інші втікачі з України. Після війни, отримавши від уряду буджацькі землі, козаки оселились у восьми станицях навколо Акермана. З 1855 р. Дунайське військо почали звати Новоросійським, а 1868 р. його повністю розпустили (Скальковський, 1990, ч. III с. 226 - 231).

Втікачі з України — черкеси становили значну частину донських козаків. Черкеси заснували столицю донського козацтва Черкаськ (з 1805 р. Новочеркаськ), вплинули на мову та звичаї донців. За переписом 1926 р., українці склали 53 % мешканців Ростовської області.

Так імперський уряд розсіяв по степах Новоросійської, Азовської, Таврійської губерній нащадків запорозьких козаків — чорноморське, задунайське, буджацьке, азовське козацтво. Така сама доля спіткала і нащадків городових козаків України.

ГОРОДОВЕ КОЗАЦТВО

Незважаючи на сильний тиск з боку царату, козацький дух ще довго жив в Україні. Цікаві щодо цього факти наводить О.Я.Сфименко (1990, с. 378 — 379).

Нашестя війська Наполеона на Росію збудило надію поляків на відродження Польської держави після її розділів у кінці XVIII ст. Польська шляхта жертвувала кошти завойовнику, масами втікала до його війська, захоплювала російські обози. Царський уряд боявся, що поляків підтримає українське козацтво. Пообіцявши повернення козацького самоврядування в Україні, влада закликала козаків виступити проти Наполеона. Обіцянка повернути козацькі вольності збурила українців. Результати перевершили всі сподівання. Козацтво сформувало 15 кінних полків на Лівобережжі та 4 на Правобережжі, які поповнювало і забезпечувало власним коштом протягом двох років. Ще більше українців записалося в ополчення.

Українські козаки брали участь у Бородинській битві, охороняли ставку Кутузова. Зазнаючи величезних втрат, вони не дали Наполеону відступати на захід через Україну. Українські козацькі полки, переслідуючи французів, звільняли Білорусію, а потім майже два роки воювали у Польщі. У цих боях загинув кожен третій козак (Полонська-Василенко, 1992, т. 2, с. 282). Але всі ці жертви виявилися марними, бо після перемоги над французами цар не виконав своєї обіцянки і повернув козаків у підневільний стан. Ця несправедливість підсилювалася ще й тим, що на сусідніх землях користувалися відносними свободами донські козаки.

Вражений силою польського повстання 1830 р., Микола I звернувся до українських козаків за допомогою, знову даючи їм надію на повернення вільних козацьких порядків. І знову вже котрий раз козацтво повірило Петербургу. Полтавська та Чернігівська губернії за власний рахунок виставили вісім кінних полків по тисячі чоловік кожен. Польське повстання було придушено, а козаки знову обдурені. Більше того, підозру імперських чиновників викликала наполегливість та готовність козацтва йти на жертви заради повернення старих порядків. Після повернення з польського походу два полки найбільш активних козаків відправили на Кавказ нібито на війну з черкесами. Тут вони були розселені, але не на Кубані, як

їм того бажалося, а на землях терських козаків, серед яких переважали вихідці з Росії. Щоб переселенці могли створити сім'ї, на Чернігівщині та Полтавщині було проведено так званий “дівочий набір”, і 500 українських дівчат відправили етапом на Кавказ.

Схожа спроба набору козаків Київщини на Кримську війну мала місце у 1855 р.

На початку ХХ ст. козаки утворювали окрему групу населення Полтавщини та Чернігівщини, що відрізнялося від селянства лише дещо вищою культурою та заможністю.

Своєрідним і останнім проявом української козаччини була селянська визвольна війна під проводом Нестора Махна. Очевидці свідчать, що махновці нерідко носили традиційний козацький одяг, а їх отаман мріяв поновити Запорозьку козацьку республіку. Неодноразово стверджувалося, що військові успіхи батька Махна пояснювалися його талантом та винайденою ним оригінальною тактикою рухливої партизанської війни в умовах степу. Однак більш докладне знайомство з останньою свідчить, що тактика Нестора Івановича є подальшим розвитком традиційних методів бою українського козацтва в нових історичних умовах. Показовим щодо цього є штурм Кримського півострова восени 1920 р. Сиваш було форсовано бродами в районі Чонгару, якими українське козацтво ходило на Крим, починаючи з ХVІ ст.

Лев Троцький, який певний час очолював війська більшовиків в Україні, звертався до більшовицьких агітаторів, яких відправляли 1919 р. в Україну: “...не Денікін вимусив нас залишити межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське селянство. Комуни, продрозверстку, продовольчі загони, комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі своєї. В ньому прокинувся спавший сотні років вільний дух запорозького козацтва та гайдамаків. Це страшний дух, який кипить, клекоче як сам грізний Дніпро на своїх порогах і змушує українців творити чудеса хоробрості... Тільки безмірна довірливість та поступливість, а також відсутність усвідомлення необхідності постійної міцної спайки всіх членів держави не тільки на час війни — кожен раз нищили всі завоювання українців... Ці побутові особливості характеру українців необхідно пам'ятати кожному агітатору, успіх буде забезпечено.

Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може...”

У 30-ті рр. ХХ ст. більшовицьким етноцидом було зламано традиційний хребет українського етносу — селянство. В кривавих радянських перетвореннях остаточно губляться сліди українського козацтва.

Підводячи підсумок, зазначимо, що твердження російських шовіністів О.Солженіцина та В.Путіна, що на запорізьких землях від Сіверського Дінця на сході до Південного Бугу на заході та Азовського узбережжя на півдні «сроду старой Украины не было» така ж нахабна брехня, як і включення ними до Новоросії Харківщини та півночі Донецької і Луганської областей. Ці території ніколи не входили до Новоросійської губернії, на відміну від Криму, півночі Кубані, земель навкруги Таганрога, Азова, Ростова. Останні були частиною Новоросії, але Росія чомусь не палає бажанням поновити історичну справедливість і повернути їх волелюбивим новоросам.

Щодо нещирого здивування російського президента фактом передачі Україні радянським урядом у 20-ті рр. ХХ ст. Харкова, Луганську, Донецьку, Херсону, Миколаєва, Одеси, то такої передачі взагалі не було. Адже зазначені регіони були включені в межі України раніше, при утворенні УНР, до чого радянська влада не має відношення. Однак остання визнала ці області українськими при утворенні УРСР, враховуючи козацьке минуле цих невід'ємних частин історичної України, а головне національний склад населення. Усі переписи населення ХХ ст., починаючи з 1926 р., свідчать про значне переважання в зазначених областях етнічних українців, частка яких сягала 70% і навіть 80% (Харківщина, Херсонщина, Запоріжжя, Артемівськ, Ізюм).

Дивує нахабний цинізм кремлівських правителів, які в усі часи не гребуючи найбруднішими засобами, зокрема відвертою брехнею, намагаються затягти сусідів у імперське стійло.

Розвал більшовицького варіанту Російської імперії (яким по суті був СРСР) спричинився до гарячкових пошуків Москвою засобів її оновлення. Нові національні держави, що постали на уламках імперії,

пропонується демонтувати на економічні регіони, що мають стати цеглинками для будівництва нової “єдиної і неділимої” (Надежды России, 1992). Для здійснення цієї програми імперський центр всіляко підтримує сепаратистські тенденції у колишніх республіках СРСР. Зрозуміло, що дуже перспективні щодо цього є найбільш зрусіфіковані регіони — Крим, Донбас, Новоросія. Отже, справжні наміри В.Путіна та його прибічників зовсім не відродження “вільної Новоросії”, а розчленування України за старим імперським принципом «розділяй і володарюй» з метою відродження тюрми народів, якою завжди була Російська імперія.

Література:

- Аркас М.* Історія України-Русі з малюнками.-К., 1990.
- Буткевич В.* Право України на Крим //Літературна Україна.-1991.- 28 лист.
- Ефименко А.* История украинского народа.- К., 1990.
- Надежды России. Соединенные Штаты Евразии Международная жизнью-1992.-№7.
- Наулко В.И.* Развитие межэтнических связей на Украине.- К., 1975.
- Загоруйко В.Г.* По страницам истории Одессы и Одессчины.- Одесса, 1957.
- Залізник Л.* Від козацької вольності дор Новоросії // Пам'ятки України.- №2. -1991. -с. 18-23.
- Козловський А.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я у IX-XIV ст.-К., 1990.
- Полонська-Василенко Н.* Історія України.- К., 1992.
- Скальковский А.* История Новой Сечи.-Одесса, 1986.
- Солженицын А.И.* Как нам обустроить Россию // Лит. газета.-1990.- 18 сент.
- Соловьев М.С.* История России с древнейших времен.-кн. XIII.- т.26.-М.,1965.
- Худан М.* Дайош Республіку Новоросія! // Літ Україна.-1990.-11 лист.
- Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків.- Львів, 1990.-Т.1.

3. ЗАГИБЕЛЬ ІМПЕРІЇ

Славянские ль ручьи
Сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? Вот вопрос.
О.Пушкин

З легкої руки президента США Рональда Рейгана Радянський Союз в останні роки свого існування називали імперією зла. Чим же він був насправді - демократичною державою робітників та селян чи тоталітарною імперією. Хоча це поняття стало одним з ключових у пострадянській публіцистиці, пересічний громадянин мало що знає про імперію. Адже в радянській історичній науці вивчення устрою імперських держав, м'яко кажучи, не заохочувалось.

Однак у цій галузі успішно працювали видатні філософи, історики, публіцисти: Р.Пайпс, Ф.Фукуяма, А.Тойнбі, М.Бердяєв, Г.Федотов, М.Покровський та інші. Цікаві дані про типові риси імперських держав наводить сучасний російський історик Ю.Березкін (Березкин, 1991). Отже, що являють собою імперії взагалі і Російська на більшовицькому етапі розвитку зокрема?

ЕКОНОМІКА ТА ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ІМПЕРІЙ

Імперія – надцентралізована, мілітарна держава, володіння якої є конгломератом національних територій кількох підкорених народів. Імперська форма державності набуває поширення на певному історичному етапі розвитку людства. Він охоплює відтинок часу від знайомства людини з металургією бронзи та початку класового розшарування до промислових революцій кінця XVIII-XIXст. Тобто, імперська організація суспільства панувала в історії людства з часів єгипетських фараонів.

Більшість імперій займали певний природно-економічний регіон. Вихід за його межі нерідко ставав причиною загибелі держави. Так, римляни завоювали Середземномор'я – зону культивування винограду. Спроби приєднати землі лісової смуги Європи закінчилися для Римської імперії крахом. Це ж сталося з арабським халіфатом та монгольською імперією Чингізхана.

Під сильним впливом Золотої Орди формувалося Московське царство, на якому постала Російська імперія. Тому її європейські колонії (Польща, Фінляндія, Прибалтика, Україна, Молдова), що мали тісні економічні та культурні зв'язки з Європою, традиційно виявляли сильні відцентрові тенденції. Власне, це стало однією з причин розвалу СРСР.

Імперії всіх часів будувалися за єдиними принципами. Їх економічною базою був змальований у попередньому розділі азійський спосіб виробництва, якому не властива приватна власність. Все в країні належало державі в особі імператора, царя чи фараона. Відбувалося одержавлення суспільства. Підлеглі були в рабській залежності від володаря і вважалися його холопами.

Імперські режими від Стародавнього Єгипту до країн розвинутого соціалізму, як правило, базувалися на державній власності, а приватну під різними приводами нищили. Так, у Німеччині народження Третього Рейху знаменувалося послідовним обмеженням приватної ініціативи і націоналізацією підприємств. При цьому Геббельс переконував населення, що власність передається трудівникам країни, а держава лише захищає та відстоює їх інтереси. Ця пропагандистська формула універсальна для всіх тоталітарних імперій ХХ ст., у тому числі СРСР.

В Османській імперії теж не було повноцінної приватної власності на землю в XV-XVIII ст. Державна бюрократія отримувала за службу наділи і провінції у тимчасове користування, яких позбавлялися Константинополем у будь-який момент. Ступінь залежності громадян від держави був абсолютний.

Усі імперії трималися на примусовій праці. А праця рабів не буває продуктивною. Тому економіка імперій неефективна порівняно з державами європейського способу виробництва, що базується на приватній власності, ринку та економічних стимулах до праці. Це і стало основною причиною краху останніх імперій ХХ ст.

Примусова праця в імперіях набувала різних форм рабства та кріпацтва. Радянський колгоспник працював на новітню імперію 7 днів на тиждень майже безкоштовно. Такого рівня експлуатації не знала навіть кріпацька Росія за часів царату. Явищем того ж порядку є примусове залучення міського населення для роботи на державних

полях, як це робили імператори Китаю, ацтеків, інків, керівництво СРСР.

Усі імперії – держави мілітаризовані. Термін “імператор” виник у Стародавньому Римі й спочатку означав “володар війська”. З моменту народження імперії як держави, армія в ній відіграє вирішальну роль. Адже імперія – це конгломерат народів, які спочатку завойовуються, а потім утримуються у покорі. Імперська економіка, що базується на примусовій праці, теж потребує великих примусових сил. За допомогою армії імперія не тільки придушує національно-визвольні повстання, але й депортує непокірні народи у слабозвинуті регіони країни.

Масові депортації завойованого населення – один з головних інструментів демографічної політики імперських режимів з моменту їх виникнення і до сталінського великого переселення народів у середині ХХ ст. Наприклад, у XV ст. був депортований кожен десятий мешканець імперії інків, населення якої становило 10 млн.

Державні структури в імперії перетворюються на окремих організм, що стоїть над суспільством і паразитує за його рахунок. Тому інтереси імперії збігаються з інтересами її численної бюрократії. В жертву останній приносять економіку країни, добробут і саме життя її громадян. Економічно ефективні прямі горизонтальні зв'язки між виробниками і провінціями неприпустимі. Всі офіційні зв'язки в імперії вертикальні, тобто їх контролює та оподатковує адміністрація метрополії. Її всевладдя та нерозвинуті ринкові відносини зумовлюють розподіл продукції не через ринок, а бюрократією.

Для імперій характерне протистояння імперської культури міста і національної культури села. Денаціоналізація провінції починалася з міст. Оскільки резиденцією імперської адміністрації у завойованих провінціях стають міста, то вони перші перетворюються на осередки культури й мови панівної нації. Національна своєрідність підкорених народів поступово витісняється на село. Відстала культура села не витримує конкуренції з міською культурою завойовників, яка користується могутньою підтримкою держави. Яскравий приклад цих процесів дає історія України.

Експлуатація містом села – характерна риса імперій. Владні структури концентрувалися у містах. Піклуючись про власний

добробут, престиж та безпеку, імперські урядовці змушені підтримувати відносно високий рівень життя населення міст, і насамперед, столичних. Розпорошене, неорганізоване і віддалене від центру селянство не становило потенційної загрози владі. Тому вона завжди ставилася до села споживацьки, розглядала його як невичерпне і самовідновлюване джерело продуктів, сировини, дешевої робочої сили та гарматного м'яса. Тобто злидений стан нашого села є наслідком імперського державного устрою СРСР. Без зруйнування успадкованої від імперії примусової форми господарювання жодні фінансові ін'єкції та закони спрямовані на пріоритетний розвиток істотно не поліпшать життя селян.

Сільська община – ще одна особливість імперій, і передовсім азійських. Побудована на засадах кругової поруки, вона спрощує експлуатацію общинників деспотичною державою. Яскравий приклад – російська сільська община та її прямиий нащадок колгосп, про які Є.Маланюк казав (1995, с.172): “Аграрний колективізм, що його проклимували большевики, - був історичною формою аграрного господарства Московщини”.

Імперська влада увічніює себе в помпезних та економічно безглузких спорудах. Як правило, це гробниці, пам'ятники, шляхи, міста. До таких “престижних” імперських проектів належать єгипетські піраміди, міста майя та інків у джунглях, БАМ, дніпровські моря, пам'ятник “матері-Батьківщині” у Києві, проект повороту північних рік на південь тощо. З примхи імператорів на голому місці була побудована столиця Золотої Орди Сарай, а на гнилих північних болотах – столиця Російської імперії Санкт-Петербург. Ці абсурдні з практичного погляду проекти були демонстрацією нібито надлюдського і вічного характеру імперської влади.

Імперії утворювалися не внаслідок природної, економічної та етнічної інтеграції людей в єдину державу. Інструментом їх творення було насильство над народами. Відповідно, державний устрій імперій завжди має специфічну форму ієрархічної піраміди, що є оптимальною для насильницького, командно-адміністративного правління. На вершині адміністративної піраміди обожнюваний верховний володар, що мешкає у столиці.

Імператор чи “вождь народів” не визнає конкуренції ні в чому, тому його столиця повинна бути найкращим містом у світі. Перед другою світовою війною Гітлер намагався перевершити Сталіна в грандіозності та помпезності столичної забудови. Не випадково монументальне мистецтво гітлерівської Німеччини дуже нагадувало сталінський соцреалізм. Столиця імперії — це в усьому еталон для провінції. Кремлівський палац з’їздів із сивими ялинками був перекопійований по всій країні у тисячах обкомів, міськкомів та райкомів партії. Вулиці Леніна, Горького, Червона площа були мало не в кожному місті СРСР, а помпезні ВДНГ – у кожному провінційному центрі імперії: Києві, Мінську, Алма-Аті та ін.

В імперських столицях концентрувався головний творчий потенціал держави. Чингізхан та Батий із завойованих культурних центрів Китаю, Ірану, Середньої Азії, Русі насамперед вивозили до своєї столиці найкращих майстрів, а решту знищували. Згадаймо, як у Московській державі за велінням монархів виколювали очі руським архітекторам після завершення будівництва собору, щоб вони не могли створити таке ж диво для когось іншого. Найкращі вчені, художники, архітектори, музиканти, письменники підкорених імперією народів опинялися в її столиці. Їх творчий набуток привласнювала панівна нація імперії, живлячи свою культуру. Імперії завжди нищили духовний потенціал підкорених народів і за їх рахунок розбудовували культуру метрополії. Численні історичні джерела свідчать, що українці відіграли провідну роль у становленні підвалин культури Російської імперії (Огієнко, 1918, с.59-129, Полонська-Василенко, 1992, с.386-390).

Вони були фундаторами та викладачами першого російського вищого навчального закладу — Слов’яно-греко-латинської академії, яку створили на зразок Києво-Могилянської академії. Вони ж заклали основи російської педагогіки. В результаті освічена московська молодь наприкінці XVII ст. заговорила українською. Вся російська орфографія виросла з “Граматики” 1619 р. видання українця Мелетія Смотрицького. З кінця XVII до початку XIX ст. в Росії вивчали історію за підручником киянина І.Гізеля. Біля джерел великої російської літератури стояв українець Ф.Прокопович, а музики – М.Березовський, Д.Бортнянський, А.Ведель. Українці створили

московський театр та драматичну російську літературу XVIII ст. Важко переоцінити їх вплив на постання російського малярства.

Росіянин професор П.А.Безсонов писав про український вплив на формування культури Російської імперії: “Пришельцы (малороссы) заняли здесь (в Великороссии) самые видные и влиятельные места, от иерархов до управлений консисторий, ими устроенных, от воспитателей семьи царской до настоятелей монастырских, до ректоров, префектов и учителей ими же проектированных школ, до кабинетных и типографских ученых, делопроизводителей, дьяков и секретарей. Все почти подверглось их реформам, по крайности неотразимому влиянию...” (Огієнко, 1918, с.109).

Ще з княжих часів українці приймали участь у розвитку культури Московської держави. Мало кому відомо, що гордість російського малярства XIV-XV ст. Андрій Рубльов, на думку М.Ю.Брайчевського, народився на Волині, а вчився у Києві. Письменник Ф.Достоевський походить із сім'ї поліського священика. Філософ В.Соловйов вийшов з роду Г.Сковороди. Українцями були такі видатні діячі російської культури, як В.Короленко, О.Толстой, М.Гнедич, В.Гаршин. Українцем був і А.Чехов. І це усвідомлював не тільки сам письменник, але і його сучасники. Всі ці відомі літератори в значній мірі належать Україні не так за походженням, як за українською специфікою їх творчої спадщини.

Українське коріння мали видатні поети Ганна Ахматова (Горенко) та Максимілян Волошин (Корнієнко). До слави російського малярства традиційно зараховують цілу плеяду видатних художників-українців: Д.Левицький, М.Врубель, В.Боровиковський, І.Репін, М.Ге, В.Маковський, брати М'ясоєдови, М.Малевич та багато інших. Українцями були знамениті композитор П.Чайковський, актор М.Щепкін, співаки Л.Собінов, І.Козловський, скульптор І.Мартос. Навіть знаменитий російський флотоводець адмірал С.Нахімов пишався своїм походженням з українського роду запорозького старшини Нахімовського.

Незліченна когорта вчених-українців безпідставно зарахована імперською ідеологією до числа геніальних росіян. Маються на увазі В.Вернадський, С.Ковалевська, М.Міклухо-Маклай, І.Грабар, М.Пржевальський, К.Ушинський, С.Корольов та багато інших.

Показовий шлях, яким потрапив до Москви конструктор перших радянських космічних апаратів С.Корольов. Факультет Київського політехнічного інституту, на якому почав учитися майбутній видатний вчений, був переведений у повному складі з викладачами та студентами до Москви. Саме так із завойованих країн до столиці Золотої Орди переганяли найбільш цінних фахівців татарські хани.

Отже, Україна, як всяка провінція кожної імперії, була донором культури метрополії. Вона відіграла для культури Москви приблизно ту роль, яку завойована римлянами Греція відіграла у становленні культури Риму.

Таким чином, імперська культура розбудовувалася за рахунок творчого потенціалу не тільки пануючої нації, але і підкорених народів. Тому культура всякої імперії є спільним надбанням усіх народів, що входять у наддержаву. Однак, це багатонаціональне по суті явище існує у формі культури пануючої нації. Культурні діячі підкорених народів могли реалізувати свій творчий потенціал тільки в нечисленних імперських центрах і як правило мовою “старшого брата”.

Відоме твердження противників української незалежності, що якби діячі російської культури Петербурга не викупили Шевченка з кріпацтва, Україна не мала б свого геніального поета. По-перше, сам Петербург у 1783 р. закріпачив Україну. Адже дід Тараса ще був вільним козаком, а його онук вже став кріпаком. По-друге, хто порахує незчисленних Шевченків та Гоголів, що не доїхали до столиці імперії і так не змогли реалізувати свій талант в Україні, яку метрополія цілеспрямовано перетворювала на глуху провінцію, свідомо нищачи її культурні та освітні центри (Києво-Могилянську Академію, тисячі шкіл).

Саме тому шотландець Бернс став великим англійським поетом, а українець Гоголь – фундатором російської прози. До речі, сумніви щодо належності Гоголя російській літературі висловлювали багато видатних росіян XIX ст. Зокрема, Пушкін інакше як “хохликом” або малоросом його не називав. А Володимир Даль писав про Гоголя: “Его творчество можно понять, если помнить, что он до мозга костей малорос”. Це вже в наше освічене XX ст. українське радянське літературознавство запопадливо відмовилося від літературної

спадщини Гоголя на користь Росії. На урочистому святкуванні ювілею письменника в Москві офіційний представник України О.Корнійчук сказав: “Український народ буде вічно вдячний великому російському письменнику Гоголю за його ніжну і полум’яну любов до України, до її дум і пісень, до її чарівної природи”. Прекрасно сказано. Так би мовити, малоросійство у рафінованому вигляді.

Як наслідок, живлення за рахунок потенціалу підкорених провінцій, культури імперських націй виглядають велетами на фоні карликових культур більшості поневолених народів.

Зрозуміло, що визначити в багатонаціональному, імперському культурному конгломераті спадщину окремих народів дуже важко. Тим паче, що носії імперської ментальності всіляко протидіють цьому. Якщо за роки після розпаду Радянського Союзу не вдалося справедливо поділити між звільненими народами спільне майно, то культурну спадщину імперії поділити ще важче. Однак це не є підставою для привласнення всієї імперської культури її пануючою нацією, як це сталося з активами та пасивами СРСР.

ІМПЕРСЬКА ІДЕОЛОГІЯ

З появою перших імперських державних утворень виникла потреба ідеологічного обґрунтування “необхідності” управління різними народами з єдиного центру. Поширюються спочатку монотейстичні, а згодом наднаціональні світові релігії – християнство, мусульманство, буддизм. Однак, ідеологія кожної наддержави має свої специфічні риси. Якщо дві сусідні імперії користуються єдиною ідеологією, це неминуче веде до конфронтації чи підкорення слабшої держави. Згадаймо стосунки між Римом та Константинополем, внаслідок яких християнство розколалося на католицизм та православ’я. Щось подібне сталося у стосунках між СРСР та Китаєм у 60-80 роки ХХ ст.

Важливою складовою рисою імперської ментальності є, так званий, імперський історичний міф, про який говорилося у попередніх розділах. Як правило, це псевдонаукова теорія, що не відповідає історичним фактам, але виправдовує експансію щодо сусідів. Ідеологічним підґрунтям агресії Московського князівства на захід була вигадана церковниками ХV ст. легенда, за якою родовід московських князів виводився від римських та візантійських

імператорів. Тому Москва була названа третім Римом, що має династичні права на землі Західноримської імперії та Візантії.

Цей історичний міф був дещо модернізований і набув наукоподібної форми в працях імперських істориків кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема, М.Карамзіна. Його концепція до наших часів є стрижнем офіційної історії Росії та СРСР. Як відомо, Київська Русь виникла за 300 років до появи на історичній арені російського народу і майже за 500 років до закладення Іваном Калитою фундаменту Російської імперії. Не зважаючи на історичні факти, імперські історики і тепер розглядають Київську Русь як найдавніший етап розвитку Російської імперії, обґрунтовуючи цим експансію Москви на українські землі. Цей тенденційний історичний міф дорого коштував як Україні, так і всій Європі. Досить згадати, яку роль відіграли у розв’язанні першої світової війни претензії Росії на балканську спадщину візантійських імператорів.

Агресивність імперій щодо сусідів породжує філософію протистояння наддержави всьому світові. Тому громадяни імперії ставляться до людей поза її межами як до варварів, істот другого гатунку. Римляни вважали варварами всіх, хто не був громадянином їхньої імперії. Звідси поширення культуртрегерських моментів у свідомості мешканців імперій. Вважалося, що іспанці, португальці, англійці, французи завойовували Америку, Африку, Азію, а росіяни Сибір не для економічного визиску, а з благородною і безкорисливою метою цивілізувати дикі народи, прищепити їм слово боже. Ці варіації не раз звучали для виправдання агресії СРСР в Афганістані. У носія такої свідомості не виникає сумніву в праві імперського центру визначати рівень цивілізованості народів і вчити їх, як треба жити.

Усе це спрощує розуміння імперським народом історії, суспільних проблем, вносить у його свідомість облудну чорно-білу ясність. Носій імперської ідеології ділить людей на “наших” та “чужих”, вважаючи перших джерелом усього позитивного, а других – носіями зла. З допомогою могутньої державної пропагандистської машини імперські стереотипи насаджуються серед населення. Відбувається міфологізація свідомості, яка зводиться до незчисленних, примітивних імперських штампів і неприйняття інформації, що їм суперечить. Зверхнє і нетерпиме ставлення до носіїв іншої точки зору

поєднується з безініціативністю, підсвідомим бажанням розчинитися у колективі, відсутністю власної гідності.

В усіх відомих імперіях спостерігалось загальне зубожіння населення. Причому якщо експлуатація призводила до матеріального збіднення, то імперський ідеологічний контроль – до духовної злиденності громадян. Їх інтереси зводяться до задоволення елементарних потреб. “Хліба та видовищ” – гасло плебеїв усіх імперій світу. “Ковбасна” філософія так званого “совка” – типовий приклад деградації свідомості під тиском наддержави.

Імперія – це конгломерат народів. Тому імперські ідеологи завжди наголошують на інтернаціоналізмі, рівності та розквіті націй, чого насправді не знала жодна наддержава. Всі вони без винятку мали “старшого брата”, тобто пануючу націю. Імперії не плачуть народи, а нищать їх. Національна своєрідність провінцій смертельно небезпечна для централізованої держави, оскільки є постійним джерелом національно-визвольних змагань. Тому в усіх імперіях світу послідовно проводилася політика етноциду – народонищення. Якщо на початку ХХ ст. у Російській імперії налічувалося 190 народів, то у 80-х рр. у СРСР – лише 100.

Міф про злиття націй і народження принципово нової етнічної спільноти “радянського народу” прикривав брутальну загальносоюзну русифікацію, що відбувалася при могутній адміністративній, ідеологічній, фінансовій підтримці імперського центру. Так, донедавна в середніх школах України діяла постанова, за якою вчитель російської мови та літератури отримував платню на 15% вищу від такого ж фахівця з української філології. Це вело до штучного зниження конкурсів на кафедри української філології та розширення за їх рахунок вивчення російської мови у вузах України. У 70-80 рр. українська мова стала єдиним предметом в середніх школах України від вивчення якої можна було відмовитися. Склалася безпрецедентна в цивілізованому світі ситуація, коли вивчення ботаніки, математики, російської чи англійської мови було обов’язковим, а мови корінного народу Радянської України – за бажанням батьків. Наслідком такої підступної русифікації є незнання української мови певною частиною сучасних громадян України. За всіма параметрами, так званий “радянський народ” – це продукт

асиміляції Російською імперією поневолених етносів, яким насильно прищеплювали елементи офіційної, імперської культури. Радянська людина – це або росіянин, або зрусифікований представник підкореного Москвою народу. Адже її рідна мова, як правило, російська або її провінційний діалект, вона усвідомлює себе часткою російської історії, найбільш знані нею і улюблені діячі – носії російської ментальності (Пушкін, Толстой, Горький, Ленін тощо).

На думку російського філософа М.Бердяєва, більшовизм як специфічне російське явище не з'явився б на світ без ідеології імперського російського месіанізму, терористичного народництва, максималізму російської інтелігенції XIX ст. (Бердяєв 1991). Він був принесений на багнетах до національних окраїн (як пізніше до Європи, Азії, Латинської Америки) з центрів Росії – Москви та Петербурга. Наприклад, у більшовицькій партії України у 1920 р. українці становили лише 20%. Як свідчить недавня історія, комуністичні режими усього світу виявилися нежиттєздатними без прямої підтримки Москви. Майже всі вони розвалилися зразу ж після розпаду більшовицької Російської імперії. Останні з них (Куба та Північна Корея) знаходяться в стані передсмертної агонії.

Отже, так звана більшовицька імперія Радянський Союз – це сучасна форма російського імперіалізму. “Старшим братом”, або пануючою нацією, в ній були росіяни. Це не означає, що кожен з них панував над латишами, грузинами чи узбеками. Рядові представники пануючої нації в імперіях не мали великих матеріальних переваг над підкореними народами і також експлуатувалися імперським адміністративно-бюрократичним апаратом. Однак їх роль в імперії відрізнялася від ролі підкорених народів. Представників пануючої нації використовували для завоювання сусідів, а потім нівелювання їх національної своєрідності й утримання в складі імперії. При національно-визвольних повстаннях вони опинялися в ролі заложників метрополії у повсталих провінціях. Порівняймо сучасні ситуації на Кавказі, в Середній Азії, Придністров'ї, Прибалтиці. Культура імперської нації була інструментом нищення мови та культури підкорених народів.

Ще Римська імперія давала своїм вірним відставним легіонерам найкращі землі у завойованих провінціях. Ветерани були оплотом

держави серед підкорених варварів. Чи не імператори Риму подали приклад Москві у пільговому наданні квартир та пенсій відставним офіцерам за рахунок підкорених народів у Прибалтиці, Молдові, Україні?

На периферію центр спрямовував не тільки військових, але й цивільних колонізаторів пануючої нації. Запустіння російського Нечорнозем'я – прямий наслідок такої політики. Його корінних мешканців імперський уряд розселив у Прибалтиці, Білорусі, Україні, Середній Азії, на Кавказі насамперед для дальшої русифікації цих регіонів, а не подання допомоги братнім народам, як це стверджували у Москві.

Більшовизм як породження російського імперіалізму – це інструмент творення Російської імперії ХХ ст. Якщо росіяни будували Велику Росію (хай навіть частково на своїх кістках), то узбекам, грузинам, українцям чи литовцям відводилася роль будівельного матеріалу. Такий споживацький підхід до підкорених народів зберегла певна частина російської інтелігенції дотепер. О.Солженіцин у відомій статті “Как нам обустроить Россию” облаштує її за рахунок Білорусі, України та Казахстану.

Отже, поширюване російськими патріотами твердження, що російський народ постраждав від більшовизму більше, ніж інші народи СРСР, науково не коректне. Так, жертви серед росіян були величезні, але вони якісно і кількісно відрізнялися від втрат серед інших народів. Адже на росіян ніколи не поширювалося найстрашніше у радянському законодавстві – звинувачення у націоналізмі. Саме ця стаття стала основним інструментом репресій проти неросійського населення у ХХ ст. В Україні її жертвами у 30-і рр. стало близько 80% української інтелігенції. Тільки внаслідок депортації за національною ознакою чисельність кримських татар, чеченців та деяких інших народів Кавказу зменшилася вдвічі. Російський філософ Г.Федотов писав про СРСР: “У в'язницях та на каторзі більшість в'язнів та каторжан – неросіяни, які опинилися там лише тому, що любили свої народи і мріяли про визволення з московського ярма”.

Про цілеспрямоване нищення менших братів імперією свідчить той факт, що за радянської влади число росіян збільшилось втричі, а

українців – лише у 1,5 рази. Причому цей приріст стався за рахунок діаспори. В Україні ж перепис 1989 р. зафіксував ту ж саму кількість етнічних українців, що й на початку ХХ ст. – 37 млн. Головною ж причиною росту української діаспори в світі був етноцид українців в самій Україні, що зумовило відтік корінної людності з батьківщини.

Єдиною привілейованою верствою імперій, зусиллями якої вони виникали та існували, є цивільна та військова бюрократія. Вона – головний носій та джерело імперської ідеї. Матеріальний зиск приваблює в її ряди представників підкорених народів, які переходять в табір завойовників. Наприклад, майже всі візирі (прем'єр-міністри) Османської імперії були іноземцями. Тому серед носіїв ідей російського імперіалізму опинилися люди з грузинськими, українськими, татарськими, єврейськими, прибалтійськими прізвищами, що гнобили і нищили свої народи не менше від представників пануючої нації. Досить згадати Сталіна, Берію, Кагановича, Троцького, Щербицького, деяких сучасних діячів Росії з українськими прізвищами.

Утримати різноетнічну людність в антигуманній, деспотичній державі допомагають “образ ворога”, ефект “обкладеної фортеці”, що в усі часи пропагувалися імперськими режимами серед підлеглих.

Примусова праця вимагала спеціальних моральних стимулів. Імперіям властиві ритуалізація виробництва і колективна відповідальність за його результати. Широко практикуються масові ритуальні бенкети, зібрання та процесії (мітинги, демонстрації), вшанування передовиків, соцзмагання тощо. Особливу увагу децентралізована держава приділяє системі нагород за трудові та ратні подвиги на користь імперії. Чим сильніший імперський гніт, тим більше різноманітних орденів, медалей, почесних прапорів, вимпелів, грамот роздається громадянам.

Принциповою особливістю імперської ідеології є її антигуманність. Найвищою цінністю вважалася держава, а людина – цеглинкою, “людським матеріалом”, з якого вона будується. Складається враження, що народи імперії живуть майбутнім. Весь час вони будують або Велику Росію, або всесвітнє царство трудящих, або щасливе комуністичне майбуття. Все це приховані форми

експлуатації рядових мешканців імперії її привілейованою бюрократією, що, як відомо, не схильна до жертв заради майбутнього.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ІМПЕРІЙ

Історія імперії починається із завоювання територій сусідів. Після героїчного періоду експансії та агресії держава поступово переходить до оборонних війн. Вона захищає свої завоювання від інших агресорів і придушує визвольну боротьбу підкорених народів. Намагання вберегти загарбане змушує правлячі кола протидіяти як внутрішнім, так і зовнішнім змінам та новаціям. Імперія вступає в період самоізоляції (згадаймо “залізну завісу” на кордонах СРСР, китайську та берлінську стіни), за яким невідворотно настає застій. Адже світ за її межами розвивається і прогресує. Неефективна економіка самоізолюваної країни не витримує конкуренції більш розвинутих сусідів, і починається криза (Березкин, с.198).

В умовах кризи імперія або розвалюється (Австро-Угорщина, СРСР), або завойовується іншим агресором. Гігантську імперію ацтеків завойював Кортес з 200 прибічниками. Третій шлях виходу імперії з кризи – це її реформування.

Однак досвід СРСР свідчить, що докорінно реформувати імперію в сучасну цивілізовану державу, яка розвивається на засадах ринкової економіки, неможливо. Всі імперії вибудовані на позаекономічному примусові до праці й не терплять приватної ініціативи. Тому М.Горбачову не вдалося запровадити в СРСР ринкові відносини. Як тільки це станеться – зникне фундамент імперії і завершиться розпад усіх її структур.

І все ж більшість світових імперій неодноразово виводилися із стану кризи саме шляхом реформ. Однак останні були поверхневі, ніколи не зачіпали економічних підвалин імперій, а лише модернізували та пристосовували до потреб дня архаїчний устрій держави. Неконкурентноспроможна через свою непродуктивність імперська економіка невідворотно штовхала державу до нового застою та кризи. Таким чином, якщо мононаціональні держави, що базуються на ринковій економіці, розвиваються прогресивно по висхідній лінії, то імперії – циклічно. Типовий приклад – історія Росії.

Російська імперія розвивалася в постійній боротьбі з ринковими відносинами, що поширювалися з Європи (Залізник, 1991). Ще Іван

Грозний стояв перед вибором між процвітаючим ринковим господарством і деспотичною формою правління. Як носій імперської ідеї, він знищив з допомогою опричників паростки російського ринку і розбудував надцентралізовану мілітарну державу на базі примусової праці кріпаків. Результатом стала глибока криза початку XVII ст., коли Московське царство мало не втратило державність. Протягом цього ж століття ринкові відносини поступово поширюються в Східній Європі, що спричинило певні відцентрові тенденції і ослаблення влади Москви. Нова централізація і придушення ринку за Петра I призвели до економічного занепаду. З кінця XVIII ст. буржуазні відносини поступово витісняють примусову працю кріпаків у Росії. Лютнева революція 1917 р. знаменувала їх остаточну перемогу. Жовтневий переворот фактично був реакцією традиційних для Росії імперських сил на проникнення ринкових відносин. За Сталіна надцентралізація влади і закріпачення виробника досягли апогею, що призвело до застою та загальної кризи в 70-80-х рр. Нині ринкова економіка знову завойовує Східну Європу.

Тобто, за останні століття в історії Росії простежується три цикли боротьби імперської централізованої держави з ворожою для неї ринковою економікою. Проникнення останньої з Європи в Росію загрожувало самому існуванню імперії і викликало жорстоку реакцію імперського деспотизму за Івана IV, Петра I та Сталіна. Але надцентралізація і нищення приватної ініціативи спричинили економічний застій та державну кризу. Доводилося знову вводити деякі елементи ринкових відносин, що неминуче зумовлювало нову реакцію імперських структур.

У межах цих великих економічних циклів простежуються менші. Знищення приватної власності й одержавлення виробництва за військового комунізму 1918 р. спричинили розруху в господарстві. Довелося дозволити приватну ініціативу (НЕП). Загроза втрати монополії на владу примусила центр відмовитися від НЕПу, остаточно знищити приватну власність і провести колективізацію села. Централізація досягла ще незначних масштабів у 30-40-і рр. Вона зумовила кризу, що виявилася після смерті Сталіна. Уряд був змушений розпочати ліберальні реформи, що дістали назву “хрущовської відлиги”. Нове “закручування гайок” Л.Брежнєвим у

70-і рр. викликало кризу 80-х, знову підготувало суспільство до переходу на рейки ринкової економіки і зумовило розвал більшовицької імперії СРСР.

Багато середньовічних імперій Європи розпалося через їх феодалізацію, тобто посилення провінційної аристократії, що прагнула незалежності. Імперії Сходу (Китай, Росія, Турецька Порта) уникали цієї долі шляхом змін в імперській адміністрації. Родову знать заміняли чиновництвом, що не мало прав на спадкову владу і повністю залежало від деспота. Класичним прикладом такої реформи є опричний переворот Івана Грозного в XVI ст. Однак управління гігантською державою поліпшувалося ненадовго, а його вартість невпинно зростала. Суспільству доводилось утримувати велику армію чиновництва, яке легко виробляє тіньову систему циркуляції престижних посад, що сталося в СРСР. Це веде до неминучого краху імперії як адміністративно неефективної державної системи.

Носії імперської ідеології, що спочатку борються за збереження наддержави, після її падіння сприяють її відновленню в нових лаштунках. Так, Російська імперія, що впала у лютому 1917 р., через півроку відродилася в новій тоталітарній формі більшовизму. Вирішальним виявився факт переходу на службу новій владі половини офіцерського складу царської армії, значної частини російської інтелігенції та чиновництва, які дуже скоро побачили в більшовиках нових носіїв російської імперської ідеї. Те ж саме сталося після розпаду прямого спадкоємця Російської імперії СРСР. Його військово-бюрократична та партійна еліта стали провідною верствою нової реінкарнації російського імперіалізму – путінської Росії.

ТОТАЛІТАРИЗМ

Продовжити життя Російській імперії як глибоко вестернізованому релікту православної цивілізації, більшовикам вдалося лише завдяки небаченому людомством тотальному насильству. Тоталітаризм - це вища форма імперіалізму, коли наддержава встановлює всеохоплюючий контроль над суспільством, проникає в його первинні ланки - общину, сім'ю і контролює кожну людину особисто.

Тоталітарні режими, як правило, вкорінюються на руїнах імперій. Носії ідеології зруйнованої деспотії (військово-бюрократичний апарат, одурманені пропагандою народні маси) є тим сприятливим

грунтом, на якому за участю, так званих, кризових культів у ХХ ст. народжується найжорстокіша форма імперіалізму – тоталітаризм.

Кризовий культ - це масовий ірраціональний рух за глобальне врятування і звільнення людства та побудову всесвітнього вічного царства рівності й братерства. Його прибічники борються за нездійсненну мету, але проти конкретного ворога. Вони виступають за знищення приватної власності, розчинення особистості в колективі, самопожертву заради суспільства. Біле братство – типовий кризовий культ. Виразні риси кризового культу простежуються в усіх великих світових ідеологіях (християнстві, ісламізмі, більшовизмі тощо), на засадах яких вибудовувалися різні імперії протягом тисячоліть (Березкин, с.171 - 173).

Такі ідеології руйнують деспотії. Але як тільки їх провідники приходять до влади, на уламках зруйнованої імперії, часто з її ж уламків, під впливом кризового культу починає будуватися нове “всесвітнє царство братерства”, що скоро набуває рис нової деспотії. Саме так в 1917 р. на руїнах Російської імперії під впливом більшовизму постала перша тоталітарна імперія світу – СРСР. Пізніше її досвід по суцільному контролю над суспільством за допомогою всюдисущих спецслужб, ідеологічного одурманювання, масових превентивних репресій, терору, концтаборів, небувалого геноциду та етноциду перейняли Гітлер, Мао Цзедун, Пол Пот, Хусейн та інші лідери тоталітарних держав недавнього минулого.

До ХХ ст. низький рівень розвитку науки і техніки не дозволяв імперській машині встановити тоталітарний контроль над всіма громадянами держави. Сім'я та община віками зберігали традиції, що нерідко суперечили імперським ідеологічним цінностям. Історія знає багато спроб встановити контроль деспотичної влади над первинними ланками суспільства.

Типовий приклад маємо в російській селянській общині, яка на засадах кругової поруки вірно служила царському імперіалізму. Тому П.Століпін, який намагався наділити селян землею, щоб перевести сільське господарство імперії на ринкові рейки, наполягав на знищенні сільської общини (Селюнин, 1988).

Більшовики, навпаки, бачили в ній зародки соціалізму. В роки військового комунізму відібрану у землевласників землю передавали

у колективне користування, відновлюючи російську общину як опору надцентралізованої держави на селі. І це зрозуміло. Адже більшовизм - це третя стадія російського імперіалізму. Саме більшовикам вдалося встановити повний, тотальний контроль над сільською общиною у формі колгоспів. Про пряму спадкоємність між цими двома первинними ланками російського села неодноразово писали різні дослідники (Селюнин, с.186).

Отже, завдяки технологічному прогресу ХХ ст. імперська форма державного устрою наблизилася до свого ідеалу. Скорострільна зброя і танки зробили збройне повстання проти деспотичної влади безнадійною справою. Електронний контроль за інформацією унеможливив будь-яку нелегальну діяльність. Монополізовані владою могутні засоби масової інформації дали змогу формувати і підтримувати в людині потрібний в державі імперський світогляд від народження до самої смерті. Досягнення соціології були спрямовані на організацію контролю над суспільством, так би мовити, на клітинному рівні. Одержавлюються всі сфери людської діяльності, навіть духовна. Якщо за Петра I російська православна церква стала державним департаментом, то в СРСР вона перетворилася на філію радянської охоранки - КДБ. Духовенство, вчені, письменники, митці стають державними службовцями й змушені проводити в житті політичну лінію наддержави. Імперія стала тотальною.

Символом проникнення держави в сім'ю та її руйнації є розпропагований імперським мистецтвом образ Павлика Морозова. Саме на таких прикладах через офіційну освіту та засоби масової інформації тоталітарна держава налагодила масове виховання "нової радянської людини", хомо советікусів з "ковбасною" філософією.

Усі імперії – це законсервовані, замкнені у собі наддержави. Прагнення вберегти загарбане штовхає їх до боротьби з новаціями, до застою і неминучого краху. Однак надцентралізація влади дає змогу імперіям концентрувати зусилля в одному вузькому напрямку. Як правило, це військова сфера. Тому СРСР при загальній відсталості і злиднях мав найчисленнішу армію, могутні військове виробництво, ракетобудування та космонавтику. Величезний військовий потенціал разом з агресивною імперською філософією, що завжди претендує на світове панування, робить тоталітаризм фактором глобальної

небезпеки. Тоталітарні імперії XX ст., поглинувши дрібні держави, розв'язують військові конфлікти за глобальний контроль над всією планетою (світові війни). З поширенням зброї масового знищення у другій половині XX ст. протистояння тоталітарних наддержав стає небезпечним для існування всього людства (Березкин, с.211 - 212).

Наприкінці XVIII – XIX ст. у Європі та Північній Америці утвердилася альтернатива імперській державності. Це національна держава, що являє собою органічну цілісність, а не втримуваний військовою силою конгломерат народів. Національні держави виникли з уламків імперій, що розпалися під час промислової революції, не витримавши конкуренції ринкової економіки. Їх державна територія, як правило, збігається з етнічною територією певного народу. На відміну від імперій економічною базою національних держав європейської цивілізації є приватна власність і ринок. Ідеї політичної демократії та гуманізму стародавніх Греції та Риму в незалежних національних державах трансформувалися в демократичний парламентаризм, правове громадянське суспільство, пріоритет прав людини. На відміну від імперій гуманізм – визначальна риса ідеології сучасних національних держав європейського типу.

Сучасне світове співтовариство складається з національних країн, серед яких відлунням минулих століть агонізують кілька багатонаціональних імперських монстрів. Всі вони рано чи пізно розпадуться на суверенні держави окремих народів. У кількох країнах Європи під єдиним державним дахом живуть декілька народів. Ця спадщина імперського минулого теж приречена піти у небуття. Менший народ або буде поглинений “старшим братом”, як це сталося з шотландцями у Великобританії, або звільниться і створить свою незалежну державу, як це зробили словаки. Національні держави виявилися найбільш міцними, безконфліктними, економічно ефективними і найменш небезпечними для сусідів.

Виправдовуючи існування імперської наддержави, прихильники “єдиної і неділимої” Росії порівнюють її зі Сполученими Штатами. Така аналогія неправомірна, оскільки США фактично є мононаціональною державою. Там відбулася консолідація вихідців з різних країн в єдину американську націю. Остання асимілювала індіанців, успадкувавши їхні етнічні території. Приблизно те ж саме

сталося в Сибіру, де росіяни, поглинувши аборигенів, стали господарями їхньої землі. Однак СРСР була багатонаціональною державою імперського типу, в багатьох регіонах якої на своїх етнічних територіях жили численні своєрідні народи, ще не поглинені пануючою нацією. Тому із США можна порівнювати хіба що етнічну ситуацію у Сибіру, але ніяк не у Східній Європі, на Кавказі чи в Середній Азії, де, незважаючи на русифікацію, корінні етноси зберегли свою національну специфіку.

Оскільки міжнародне співтовариство визнає право всіх народів на самовизначення в межах своїх етнічних територій, то крах тоталітарних імперій ХХ ст. неминує. Однак ментальність їх громадян деформована тиском наддержави, а первинні ланки суспільства (сім'я, община) зруйновані. Крім того, колишня імперська еліта, а також частина одурманених пропагандою мешканців пострадянського простору ностальгують за часами радянської імперії. Тому на руїнах тоталітаризму довго зберігатиметься загроза відродження імперського монстра в новій формі. Неоімперські потуги Москви "інтегрувати" навкруг себе колишні провінції загиблої тоталітарної держави – прямий доказ цього.

І все ж, як вважає відомий американський дослідник Френсіс Фукуяма, розпад СРСР на мононаціональні країни відповідає генеральній тенденції історичного розвитку людства. Світова історія не знає випадків благополучного перетворення імперій, які завжди були тюрмами народів, у мононаціональні, стабільні держави. Всі імперії рано чи пізно розпадалися або втрачали свою національну периферію. Цей історичний закон – запорука майбутньої незалежності українського народу.

Література:

Березкин Ю. Инки. Исторический опыт империи. Л., 1991.

Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1991.

Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. - К.: Абрис, 1994. - С. 227-245.

Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. - К., 1992.

Огієнко І. Українська культура. - К., 1918.

Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1992. - т.1 - 2.

Селюнин В. Истоки // Новый мир. - 1988. - №5.

4. ОБЕРЕЖНО: ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ

Стаття написана у відповідь на сепаратистський заклик створити в межах України Південно-Східну республіку, що прозвучав на з'їзді партії регіонів у м. Сіверсько-Донецьку на початку 2005 р.

Помаранчева революція продемонструвала перемогу європейських демократичних цінностей у свідомості більшості українців. Як альтернатива європейському вибору українців з боку його противників в Україні та поза її межами постала примара федералізації України. Її прибічники твердять, що федеральний устрій нібито дуже поширений в Європі, надзвичайно демократичний і найбільше відповідає українським традиціям та реаліям. Адже етнографічна карта України строката – Галичина та Донбас мають різні історичні долі, а їхнє населення різну ментальність. Оскільки це не перша спроба федералізації України, то перед тим як пристати на пропозицію її прибічників, мабуть варто врахувати історичний досвід. Отже, хто, як і коли федералізував Україну в минулому і які були наслідки для країни.

Перш ніж дати відповідь на це питання слід визначити, що таке федерація і на яких засадах в Європі виникають федеративні держави.

Чи дійсно культурно-історична своєрідність окремих регіонів національних територій одного народу у світовій практиці є підставою федерального устрою держави цього народу?

За даними етнографії, мовознавства та археології з моменту виникнення етнічного поділу людства у палеоліті усі народи складаються з етнографічних груп, а їхні мови обов'язково діляться на діалекти, наріччя, говірки. Отже, поділ України на культурно-історичні регіони чи діалектні групи (лемки, гуцули, поліщуки, волиняни, слобожани тощо) не є чимось унікальним, а нормальним станом усякого великого, розвиненого етносу. Всі великі народи сучасної Європи, до числа яких належать і українці, обов'язково діляться на етнографічні групи, а їхні мови мають чіткий діалектний поділ. Французи поділяються на етнографічні групи бретонців, провансальців, гасконців, нормандців; складовими італійського

народу є флорентійці, генуезці, сицилійці та ін. Польський етнос формувався з племен мазурів, підголян, віслян, слензян, кашубів, від яких лишилися 5 діалектів польської мови та етнографічна своєрідність окремих регіонів Польщі.

Більше того, такі великі європейські етноси як французи, німці, італійці, іспанці тощо за деякими показниками ще більш строкаті ніж українці. Так, за даними антропології більшість українців належать до одного динарського типу, тоді як північ Франції та Німеччини заселені переважно блондинами північним європеїдами, а південь цих держав – брюнетами, тобто південними європеїдами. Значно більшою неоднорідністю та розмаїттям антропології, порівняно з українцями, відзначаються поляки та росіяни.

Однак незважаючи на етнічну своєрідність окремих регіонів, народи Європи створили не федеративні, а унітарні держави. То чому ж етнографічна строкатість України повинна бути підставою для її федерального, а не унітарного устрою? Така логіка суперечить європейським традиціям та принципам державотворення. Які ж ці принципи творення федерацій у сучасній Європі?

Федерація – рівноправне об'єднання сусідніх держав на засадах самоврядування. Автономія передбачає меншу ступінь незалежності від центру. Однак як федерації, так і автономії в Європі, як правило, об'єднують під одним державним дахом окремі народи з власними етнічними землями. Виключення становить лише Німеччина, федеральний устрій якої склався історично, про що йтиметься далі.

Твердження, що федеральний устрій є нормою європейського державного будівництва взагалі не витримує критики. Адже в Європі переважають унітарні національні утворення (Польща, Фінляндія, Швеція, Чехія, Франція, Угорщина тощо). З чотирьох з половиною десятків європейських держав федеральний устрій мають лише кілька.

Федерації виникають внаслідок добровільного об'єднання рівноправних держав (Швейцарія, Німеччина), або як запобіжний засіб остаточного розвалу багатонаціональних імперій (СФРЮ, СРСР, РСФСР, Чехословаччина, Бельгія). У другому випадку ці постімперські федерації, фактично являють собою пом'якшену форму колишньої імперії, в якій колонії набувають певної автономії, але не

стають рівноправними з імперською метрополією (СРСР, СФРЮ, сучасна Російська федерація). Ці квазіфедеративні держави приречені на розпад на держави окремих народів, оскільки фактично зберігають неефективний імперський устрій.

Отже, федеральний устрій або автономні утворення в Європі, як правило, мають держави, що об'єднують під одним дахом кілька народів з їхніми власними етнічними землями. Часто це модернізовані уламки імперій, визначальним принципом яких було насильницьке утримання в одній державі етнічних територій кількох народів. Наприклад, Російська федерація охоплює землі не тільки росіян, але й татар, карелів, чувашів, калмиків, бурятів, численних народів Кавказу. Федеративна республіка Югославія об'єднувала етнічні терени не тільки сербів, а й хорватів, словен, боснійців, косоварів та ін. Чехословаччина була уламком Австро-Угорської імперії, в який увійшли чехи та словаки з їх етнічними землями. У Бельгії на власних землях живуть франкомовні валлони та автохтони фламандці. Спадщиною Англійської імперії є певна автономія Шотландії та Північної Ірландії, Іспанської – автономія Каталонії та країни басків. Але усе це окремі народи на власних землях, а не частини якогось одного етносу чи діаспора якогось сусіднього етносу, представники якого емігрували на землі сусідів.

За взірцем для наслідування українцям періодично пропонується федеральний устрій Швейцарії, де в єдиній державі живе кілька окремих народів з їхніми етнічними територіями (німці, французи, італійці).

Ці моделі федерального устрою неприйнятні для України, бо її землі є етнічною територією одного народу – українців. Певний виняток становить лише Крим, який є батьківщиною кримських татар. Оскільки в Європі автономією користуються окремі народи на власних етнічних землях, то автономія російськомовного населення Криму суперечить європейським нормам. Фактично вона є формою насилля колишньої імперської метрополії як над кримськими татарами так і над молодого Українською державою. Крім татар Криму усі інші етнічні групи в Україні (навіть такі численні як росіяни) за європейськими стандартами не є корінними в Україні, оскільки мешкають поза межами своїх етнічних земель. Тобто, за

європейськими стандартами, вони не можуть претендувати не тільки на федеральний статус в межах України, але і на автономію. Їх статус за європейськими канонами повинен бути таким як арабів чи поляків у Франції, українців в Англії, англійців в Іспанії, євреїв чи турків у Німеччині, шведів у Росії. Їм забезпечують можливість користуватися усіма громадянськими свободами, але не правом утворення територіальних автономій на етнічних землях корінного етносу.

Ці європейські норми цивілізованого проживання представників різних народів на землях корінного етносу країни суперечать реліктам імперській ідеології певної частини росіян пострадянських просторів. Ще недавно останні відчували себе комфортно як удома на землях будь якого народу колишнього СРСР. Згадайте пісню: „Человек шагает как хозяин необъятной Родины своей”. Зрозуміло, що хазяїном у будь якому куточку СРСР міг відчувати себе лише російськомовний „человек”, а не узбек, литовець, вірменин чи українець. Останні могли відчутти себе господарем на територіях сусідів за умов втрати власної мовної та етнічної специфіки, тобто русифікації.

Часи імперій минають і в сучасній Європі кожен народ господарює у власному домі, а у сусідів має статус гостя. Тому якою численною не була б турецька діаспора в Німеччині, арабська у Франції, українська в Англії, російська в Україні вона не може претендувати ні на державний статус своєї мови, ні на автономію, ні, тим більше, на федеральний статус на частині території корінного народу країни проживання.

На відміну від Швейцарії, Російської федерації чи колишніх Чехословаччини та Югославії переважна більшість європейських країн є національними державами, межі яких в цілому збігаються з етнічними землями певного народу (Франція, Італія, Швеція, Чехія, Угорщина, Польща тощо). За сталою європейською традицією національні держави є унітарними. До держав національного типу належить і Україна, яка розміщується в межах етнічних земель одного українського етносу. Отже, за європейською традицією Україна повинна будуватися як унітарна, а не федеративна держава. Численна російська, румунська чи єврейська національні меншини на українських землях не є підставою для федералізації України. Адже ні численна арабська меншина Франція, ні українська Польщі не

ставлять на порядок денний питання федералізації цих європейських держав.

Винятком з європейських стандартів є мононаціональна Німеччина, яка влаштована за федеративним принципом. Останній має витoki не так в її історичній традиції, як у побоюванні сусідів перед Великою Німеччиною. Саме так берлінські історики пояснювали мені витoki німецького федералізму. Протягом Середньовіччя німецькі землі були в стані феодальної роздробленості. Число незалежних герцогств сягало 365. Їхнє об'єднання 1871 р. в єдину державу настільки підсилило німців, що на порядку денному стало питання переділу Світу. Дві світові війни, розв'язані Великою Німеччиною, змусили міжнародне співтовариство федералізувати країну, щоб зменшити загрозу з її боку країнам-сусідам.

Але ж Україна молода держава, яка нікому не загрожує. Навіщо ж послаблювати її федералізацією? Згадайте кому вигідна слабка Україна і ви знайдете справжні витoki українського федералізму.

Отже, ідея федералізації України породжена не етнографічним розмаїттям її території, не європейськими стандартами чи демократизацією українського суспільства, а бажанням послабити молоду державу за старим імперським принципом “розподіляй і володарюй”. Українська історія свідчить, що усі спроби федералізувати Україну здійснювалися вороже налаштованими до неї зовнішніми силами або їхніми агентами в середині країни.

Виняток становить хіба що перша федералізація України-Руси XII ст. Мається на увазі феодальна роздробленість, яка не була накинута русинам-українцям зовні, а постала як закономірний результат розвитку середньовічного суспільства. Так чи інакше, але вона послабила першу українську державу настільки, що татарська навала змела її з арени історії.

Андрусівський поділ України 1667 р. між Росією та Польщею по Дніпру теж був своєрідною федералізацією, численні негативні наслідки якої дають себе взнаки і донині. Зокрема мається на увазі трагічний для українців поділ на східняків та західняків.

Більшовицька Росія федералізувала Україну, створивши на її землях маріонеткові Донецько-Криворозьку та Кримську автономію. Вона ж визнавала і підтримувала вільну республіку Нестора Махна,

доки та була вигідна їй у боротьбі з УНР, денікінцями, німцями та французами за Україну. Спираючись на ці „незалежні” утворення Москва придушила спробу українців відродити власну державу на початку ХХ ст., а потім ліквідувала і створені нею ж квазідержавні утворення. Так що Південно-Східна республіка Е.Кушнарьова та В.Януковича мала історичних попередників, сумну долю яких не зайве пам'ятати новим українським федералістам.

У міжвоєнний час Польща “федералізовувала” загарбані західноукраїнські землі переконуючи лемків, що вони не українці. У школах Лемківщини навіть українську літературну мову пробували замінити на її лемківський діалект. У наш час ця традиція продовжується у формі русинського сепаратизму. Переконаним українським федералістом був Адольф Гітлер. Він поділив Україну на чотири частини, приєднавши Галичину до Польського генерал-губернаторства, а Буковину та Одещину подарував союзній Румунії, назвавши їх Трансністрією. Центральна Україна увійшла у Рейхскомісаріат на чолі зі ще одним прибічником федерального устрою України – Еріхом Кохом, а східні терени були підпорядковані військовій адміністрації. Римське гасло «поділяй і володарюй» було добре відоме усім окупантам України, які запроваджували його в життя у формі федералізації.

Черговий раз „демократично” федералізувати Україну Москва спробувала за часів М.Горбачова, коли виникла загроза відокремлення України від радянської імперії СРСР. Згадаймо як послідовно і відверто Москва стимулювала і підтримувала сепаратистські рухи в Закарпатті, Новоросії, Донбасі, Криму на початку 90-х. У наш час перелякана європейським вибором українців Москва та пов'язана з нею правляча верхівка України, як потопаючий за соломинку чіпляються за вже згаданий старий імперський принцип „поділяй і володарюй”. Саме в ньому справжні витоки чергової спроби федералізації України та створення Південно-Східної Республіки.

Особливо непереконливо і облудно пропаганда децентралізованого, федерального устрою України звучить з вуст імперської Москви. Адже сучасна Росія, проголосивши себе добровільним федеративним об'єднанням різних народів з власними етнічними землями, насправді є осередком надцентралізованого

імперського унітаризму. Така полум'яна відданість імперської Москви ідеї федералізації України непереконлива, тому дискредитує саму цю ідею в очах громадян України, які бачать її незалежною європейською державою, а не імперською провінцією.

Помилково до українських федералістів дехто зараховує М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського. Ці науковці і політики ніколи не були прибічниками федерального устрою самої України. За часів чергового українського відродження вони закликали до заміни колоніальної залежності України від Москви та Петербургу на федеративний союз з Росією на засадах рівності та братерства. Фактично такий федеративний зв'язок з імперським центром являв собою перехідну фазу на шляху до повної незалежності України. Не випадково у 1917 р. усі українські партії на чолі з М.Грушевським були за федерацію з Росією, а вже з наступного 1918 р. всі вони стали переконливими самостійниками. Зате саме у цей час налякана перспективою втрати України імперська Москва погодилася на федерацію з Києвом, хоча раніше категорично заперечувала навіть можливість обмеженої автономії Малоросії.

Історія свідчить, що кожна федералізація України супроводжувалася тривалим кровопролиттям і закінчувалася її черговим поневоленням. Так, феодальна роздробленість Київської Русі у XII ст. супроводжувалася князівськими міжусобицями і закінчилася крахом давньоукраїнської державності через навалу Батия. Розчленування України за Андрусівським договором значною мірою спричинило Руїну кінця XVII ст. і врешті решт призвело до загибель козацької держави. Федералізація України на початку XX ст. – до загибелі УНР від більшовицької навали. Кривава фашистська агресія також супроводжувалася федералізацією українців. Безкровний вихід України зі складу УРСР, значною мірою, пояснюється провалом чергової спроби федералізувати нас на зорі української незалежності.

Невже цей сумний історичний досвід нічому не навчив наших керманів і вони за порадою кремлівських технологів у черговий раз готові наступити на історичні граблі чергової федералізації України? Воістину не слід було наливати молоде вино української незалежності в старі міхи колись призначеної Москвою української

радянської номенклатури. Саме це постколоніальне чиновництво винне у тривалій стагнації, тотальному розграбуванні державного майна, втягуванні України у неокolonіальну залежність від Москви. Заради збереження своєї злочинної влади вони погрожують Україні черговою федералізацією, що як свідчить історія, неминуче веде країну до кривавого конфлікту.

Оскільки на Сході України живе на власних землях не якийсь окремих народ, а етнографічна група українців – слобожани, то за європейськими нормами їх відокремлення зветься не федералізацією, а розчленуванням єдиного цілого, тобто сепаратизмом. У цивілізованій Європі це явище не є предметом дискусій ні в парламенті, ні в масмедіа, як в Україні. Сепаратизм є одним з найтяжчих державних злочинів, бо загрожує будь якій нації неминучим громадянським конфліктом. Народи та їх зверхники, що цього не розуміють приречені зійти з арени історії, тим більше якщо вони не роблять висновків з власної історії і повторно наступають на ті ж самі історичні граблі.

Уявіть собі реакцію Москви та усього російського суспільства на спробу відокремлення від Росії Рязанщини чи Архангельщини. Або як би повели себе французи почувши про претензії на федеральну незалежність від Парижу Бретоні, Гасконі чи Провансу? Чого ж наша українська Феміда мовчить, а наші пострадянські державники оцінюють сепаратистські базікання як прояв демократії? Чи ми вже демократичніші за французів? Чи забули власну історію численних федералізацій України? Чи комусь кортить стати в один ряд з такими переконаними прибічниками федералізації України як Й.Сталін та А.Гітлер?

Конкуренція між народами за місце під сонцем у сучасному тісному світі лише посилюється, не зважаючи на розмови про демократію і міжнародну толерантність. Тому народ і його держава, що не вміють адекватно і швидко реагувати на такі серйозні виклики сьогодення як сепаратизм приречені до підкорення і асиміляції більш динамічними націями.

Схоже стара українська влада не відповідає жорстким умовам сучасного динамічного світу. То чи не пора нашій постколоніальній державній еліті поступитися місцем новій, більш динамічній

генерації керівників, що вже не пам'ятає московського рабства? Ще біблійний Мойсей перш ніж будувати нову державу сорок років водив свій народ по пустелі щоб вимерло покоління виховане в єгипетському рабстві. Та й наші колишні соціалістичні сусіди (поляки, угорці, литовці, естонці) стали європейськими націями лише після зміни державних еліт. Без цього Україна приречена знову і знову наступати на історичні граблі чергових федералізацій, „братських” об'єднань в економічний та митний союз тощо.

Таким чином, ні етнографічна строкатість України, ні українська чи світова історія не дають підстав для федеративного устрою Української держави. Навпаки, більшість великих європейських народів, з якими Україна тісно пов'язана історично, культурно, духовно, незважаючи на строкатість своєї етнографічної структури, створили не федеративні, а унітарні держави (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Франція, Італія та ін.). Численні спроби федералізації України накинута зовні за принципом “поділяй і володарюй”. Ці уроки історії слід добре пам'ятати не тільки політикам, але всім мешканцям України, щоб не пристати на злочинну пропозицію чергової федералізації, яка невідворотно веде до громадянського конфлікту в Україні.

У Радянському Союзі чиновників вищого рангу називали відповідальними працівниками. То чи не час і чиновництву незалежної України відповідати за свої безвідповідальні заклики до тяжких державних злочинів. І не варто виправдовувати протиправні висловлювання високопосадовців свободою слова в демократичній Україні. Адже у найдемократичніших країнах світу заклик до розколу країни – предмет судового процесу, а не публічної дискусії.

Не даймо одурити себе, зруйнувавши Україну черговою її „федералізацією”, за яскравою вивіскою якої ховається банальний сепаратизм. У всіх цивілізованих країнах світу сепаратизм це тяжкий державний злочин, що через розчленування країни, кривавий громадянський конфлікт веде до загибелі держави та її громадян.

5. УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА. ВАЖКИЙ ШЛЯХ У ЛІДЕРИ НАЦІЇ

Численні негаразди, що впали на голови громадян України за роки її незалежності зумовлені низькими темпами трансформації країни в сучасну європейську державу. Як відомо, цей процес залежить, перш за все, від провідників народу, його національної еліти. Перш ніж дати характеристику сучасної України і визначити головні тенденції і перспективи її розвитку нагадаємо деякі ключові засади організації сучасних національних держав Європи, які частково розглядалися у попередніх розділах.

Місце національної еліти в державотворчих процесах

Глобальні революційні зміни на пострадянському просторі в кінці ХХ ст. по різному оцінюються в Москві та в колишніх залежних від неї республіках. Якщо імперський центр та його прибічники на місцях вважають ці зміни наслідком підступної змови ворогів Росії (капіталістів, сіоністів, атлантистів тощо), то національна еліта колишніх російських колоній бачить в них природний процес звільнення народів з-під колоніального ярма.

З позицій сучасної історичної науки розвал СРСР по суті є крахом східноєвропейської цивілізації, що не витримала конкуренції з західноєвропейською. Західні суспільства, що базуються на приватній власності, ринковій економіці, незалежному економічно, а значить політично і духовно індивідуумі, європейській демократії виявилися багатшими, комфортнішими для людини, безпечнішими для сусідів. Це підтверджують напрямки міграційних процесів у сучасному світі, які спрямовані в благополучну Західну Європу та в її філію в Північній Америці. Ми є свідками формування нового потоку мігрантів з Південно-Східної Азії через Україну в багату Європу. Народи відсталих регіонів голосують ногами за переваги Заходу.

Принципово відмінна від західноєвропейської модель функціонування східноєвропейської цивілізації, виявилася неефективною і не витримала конкуренції з ринковою моделлю Заходу. Фактично СРСР, що уособлював собою східноєвропейську цивілізацію, базувався на азійському способі виробництва, який за

К.Марксом не визнає приватної власності і базованої на ній ринковій економіки (капіталізму). Радянські громадяни фактично не мали власності. А ще давні греки визначали раба, як людину позбавлену майна. А труд раба не буває продуктивним. Це й стало головною причиною спочатку відставання, стагнації і нарешті колапсу СРСР, як економічно та адміністративно неефективної системи.

Азійський спосіб виробництва породжує держави деспотичного типу. Позбавлені власних засобів існування громадяни абсолютно залежать від влади, яка концентрується в руках верховного правителя. Потужна надцентралізована держава починає здійснювати завойовницьку політику по відношенню до сусідів. Виникають тоталітарні деспотичні імперії, де під владою всесильної метрополії мешкають численні поневолені народи. Доречно нагадати твердження К.Маркса, що азійський спосіб виробництва продукує рабство у різних формах: від індивідуального рабства окремої людини до колоніального поневолення цілих народів.

Класичні імперії, якою був СРСР, базувалися саме на азійському способі виробництва. Поширення ринкових відносин зруйнувало в ХІХ - на початку ХХ ст. спочатку європейські імперії (Іспанську, Австро-Угорську, Османську, Французьку, Англійську), а в кінці ХХ ст. і Російську на її більшовицькому етапі розвитку.

Якщо ринкове господарство є економічним двигуном західноєвропейської цивілізації, то державною формою її існування – національна держава. Маються на увазі державні структури типу Швеції, Польщі, Франції, Німеччини, Чехії, Угорщини тощо, кордони яких більш-менш збігаються з етнічними землями титульної нації. Нормою для них є одна державна мова профільного етносу. Перемога саме цієї моделі державного будівництва робить неминучою трансформацію України в національну державу європейського типу з ринковою економікою і єдиною державною мовою. Однак швидкість такої трансформації залежить від якості державної еліти.

Кожна повноцінна європейська нація має складну структуру. Її тіло складають народні маси – в більшості пасивні носії етнічної свідомості. Спілкуючись рідною мовою, зберігаючи народні культурні традиції, вони не мають можливості активно захищати і стверджувати національні інтереси. Цю функцію виконує національна еліта –

відносно нечисленна, але освічена, свідома і активна верства лідерів та організаторів нації: інтелектуали, державні діячі, вищі військові.

Інтелектуали (сучасна інтелігенція) – це голова нації, яка продукує, захищає і стверджує національну ідею. Найбільш активною і численною частиною національної еліти є державна адміністрація (чиновники), офіцерство. Це, образно кажучи, руки нації, що організують життя і самозахист народу, очолюють економічну, політичну, збройну боротьбу за його інтереси.

Відсутність сильної численної еліти позбавляє народ можливості самоорганізуватися, створити власну державу, що є необхідною умовою цивілізованого існування в сучасному світі. А не маючи своєї держави народ змушений жити в державі сусідів у колоніальному статусі “молодшого брата”. Це засвідчує трагічна історія України за останні півтисячоліття. Однак еліта постколоніальних країн, зокрема України, має певну специфіку, порівняно з національною елітою сучасних європейських держав.

Державна еліта України

Отже, національна еліта – провідна верства нації, народу, що відстоює його інтереси, а державна еліта – це керівна верства країни. Тобто, ці два поняття не тотожні. Якщо в національних державах Європи державна еліта, складається переважно із захисників інтересів титульної нації, тобто з представників національної еліти, то в молодих постколоніальних країнах це не завжди так.

Справа в тому, що колоніями, які не є самостійними державами, керує не державна еліта, а колоніальна адміністрація. Це слухняна метрополії верства управлінців, яка призначається імперським центром і представляє його інтереси в поневоленій провінції. Так, В.Щербицький щорічно з особливою гордістю доповідав про зростаючий потік українських капіталовкладень і трудових ресурсів в далеку від України Сибір, а також про збільшення питомої ваги російських шкіл в Україні.

Правлячі структури Радянської України (КПУ, КДБУ тощо) були філіями КПРС і КДБ СРСР з центрами в Москві, а державний суверенітет УРСР фактично не перевищував суверенітет Архангильщини чи Рязанщини. Тому місце національної свідомості і українського патріотизму, без яких неможливе будівництво

незалежної Української держави, у колоніального чиновництва УРСР займали кар'єрні амбіції чиновників обкомівського рангу. Заповітною мрією більшості з них було пересісти з обкомівського чи республіканського в столичне московське крісло. Зробити це можна було лише вірно служачи імперській Москві на посадах управлінців в її колоніях. Зрозуміло, що людям з минулим і ментальністю провідників волі колонізаторів у завойованих провінціях важко стати повноцінними лідерами народів, що звільнилися з імперської неволі.

Займаючи фактично ворожу позицію до підконтрольного населення, колоніальна адміністрація відзначається безініціативністю. Адже в її функції не входить самостійне управління країною, а лише беззастережне виконання волі метрополії.

Після отримання незалежності, частина колишніх колоній Москви відсторонили свою колоніальну адміністрацію від управління державою (Польща, Литва, Естонія), сформувавши державну еліту з патріотів корінної нації у відповідності зі стандартами сучасних європейських держав. В Україні цього не сталося. Колишня колоніальна адміністрація почала виконувати функцію державної еліти. Зрозуміло, що генетично властива їй риса безініціативних виконавців волі центру не пішла на користь молодій державі. Чи може ефективно і рішуче керувати державою у відповідальний, переломний момент її історії верства, що керується анемічними сентенціями на зразок “маємо, що маємо” або “скажіть, що вам побудувати і я побудую”. І як вигукнув типовий представник сучасного українського політичного бомонду колишній спікер парламенту О.Ткаченко: “Коли на нас впало це жезло...”, то колишня колоніальна номенклатура УРСР виявилася не на висоті історичного завдання будівництва сучасної цивілізованої європейської держави. Адже як каже народне прислів'я: “З кріпака не буде доброго козака”.

Шкодить новій українській державній еліті і генетично властива колишній колоніальній адміністрації відраза до національних цінностей країни. Свідомий чи несвідомий москвоцентризм продовжує керувати діями багатьох державних управлінців сучасної “незалежної” України. Вроджений комплекс національної меншовартості колишньої колоніальної номенклатури спричинює

парадоксальну ситуацію, коли свідомість багатьох провідників нації нижче за національну свідомість пересічного українця.

Справа ускладнюється ще одним надзвичайно несприятливим для становлення України, як незалежної європейської держави, фактором. Формально звільнившись з під влади кремля наші безініціативні і несміливі провідники так і не наважилися на будівництво самодостатньої української національної економіки, зберігши кабальну економічну залежність колишньої колонії від метрополії, перш за все в царині забезпечення енергоносіями. Зрозуміло, що такі зв'язки консервують колоніальну залежність формально самостійної держави.

Інтелігенція

Відомий російський демократ часів перебудови Гавриїл Попов на питання “Де була наука, яка прогледіла кризові явища в радянському суспільстві?” відповів: “Як де? Як завжди за дверима ЦК КПРС”. Саме там було місце не тільки науки, а й усієї інтелігенції СРСР. При потребі використання влада виманювала її із затишного закутка улесливими епітетами типу “сіль землі” або “совість нації”. Все це згадалося мені на зустрічі членів владного олімпу з представниками інтелектуальних професій, що пройшов під амбітною назвою “Роль української інтелігенції у розбудові держави” на передодні чергових парламентських виборів.

Зав'язалася традиційна дискусія про батьків української незалежності. Інтелектуали наполягали, що саме інтелігентні націонал-демократи на чолі з Народним Рухом були будівничими української самостійності, влада – наголошувала на пріоритеті радянської номенклатури, яка починаючи з Біловезької угоди “пре плуга” розбудови незалежної України. Куди вона заперла того плуга не уточнювали, але всі погодилися з поговоркою “Революції роблять ідеалісти, а їх плоди пожинають меркантильні прагматики” (читай пострадянська партія влади).

Зрозуміло, що останні заднім числом бажають підправити своє підмочене впертою боротьбою з самостійниками-рухівцями реноме колишньої колоніальної адміністрації УРСР. Але й інтелігентні націонал-демократи дещо перебільшують свою роль у набутті Україною незалежності. Звільнення колишніх колоній Росії, в тому

числі й України, є прямим наслідком об'єктивного історичного процесу неминучого розвалу імперії, як дуже архаїчної, економічно, адміністративно і соціально неефективної державної системи. Пострадянська інтелігенція часто забуває цю прописну істину через успадкований від російської інтелігенції ХІХ ст. хворобливий комплекс месіанства.

Нагадаю, що слово інтелігент латинського походження і означає “знавець”, “фахівець”. Однак поняття “інтелігенція”, в сучасному розумінні цього слова, вперше було застосоване російським письменником П.Д.Бобрикіним в 60-ті рр. ХІХ ст. Воно означає соціальну верству, яка не тільки професійно займається розумовою працею, але є політично стурбованою, аж до крайніх проявів соціального месіанства.

Як сказав класик: “Поэт в России больше чем поэт”. Але то в Росії. А в цивілізованих країнах він не більше і не менше, а просто поет. І ніяка не “сіль землі”, не “совість нації” і не “автоматник партії”, як назвав радянських письменників, здається, М.С.Хрущов. Це стосується і науковців, рейтинг яких за соціологічними опитуваннями знизився після розпаду СРСР з шостого до двадцятого місця і зараз поступається “престижу” валютної путани.

Світ не говорить про інтелігенцію Англії, Франції чи Німеччини, зате багато чути про інтелігентів Росії, СРСР, Індії, України, Грузії, Турції тощо. Складається враження, що чим менш цивілізована (тобто інтелігентна) країна, тим більше розмов про її інтелігенцію. І це зрозуміло. Адже на заході немає політично амбітної інтелігенції, а є інтелектуали-фахівці. Так би мовити “пролетарі розумової праці”.

Українська інтелігенція не визначала долю України в радянські часи, не є вона провідною верствою держави і зараз. Згадайте як влада на передодні помаранчевої революції зняла милого інтелігентам і народу В.Ющенка і призначила на його місце слухняного А.Кінаха, проігнорувавши думку інтелігентних націонал-демократів. Вплив інтелігентських фракцій на реальну політику в парламенті ніколи не був визначальним, а часом взагалі мінімізувався. Причиною цього є прихід до влади в Україні на рубежу тисячоліть нової потужної фінансово-політичної сили, народження якої, здається, прогледіла не тільки інтелігенція, але й усе українське суспільство. Маються на

увазі всесильні олігархічні клани, що зрослися з державним чиновництвом і демонстративно ігнорують не тільки думку інтелігенції, а й усього українського народу.

На тлі цих сумних українських реалій усілякі декларації щодо “провідної ролі інтелігенції в розбудові української держави” звучать, м’яко кажучи, непереконливо. Амбітна пострадянська інтелігенція, яка з часів народження у відсталій царській Росії XIX ст., є носієм хворобливого месіанського комплексу, виявилася непотрібною сучасному українському суспільству. Будь який олігарх за допомогою купленого ним телеканалу або масової газети впливає на громадську думку сильніше і ефективніше ніж усі творчі спілки разом з Національною Академією Наук України разом узяті. “Чиста” академічна наука також фінансується все менше, а науковці йдуть з НДІ. Невідповідність інтелігентським амбіціям реалій сьогодення призвела до масового відтоку інтелектуалів з традиційних для них в радянські часи сфер діяльності: освіта, наука, інженерія тощо.

Не обтяжена сентиментами і принципами частина колишньої інтелігенції подалася служити всім, хто платить гроші, і перш за все, тим же олігархам. Зразки “інтелектуальної” продукції цих “пролетарів розумової праці” можна бачити на куплених олігархами каналах телебачення та на шпальтах «Вестей», «Киевских Ведомостей», «Бульвару» і т.п. Ті хто не пристосувався до потреб прагматичного сьогодення інтенсивно поповнюють різноманітні секти неохристиян та антихристиян неоязичників, рунвірістів, оріян тощо, що продукують різноманітні нетрадиційні релігійні ересі та псевдонаукові історичні фантазії.

До речі історія свідчить, що на її переламах, розчаровані і дезорієнтовані суспільства, як правило, породжують різноманітні секти і незчисленних пророків, які генерують так звані кризові культури. Деякі з них виживали, завойовували людські серця і трансформувалися у великі релігії сьогодення. Саме з таких кризових культур беруть початок буддизм, християнство, іслам, а також російський більшовизм XX ст.

Таким чином, змінюватися в бік європейських стандартів треба не тільки Україні, але і її інтелігенції. Останній слід скоріше прощатися зі своїми месіанськими рефлексіями і трансформуватися

у професіоналів розумової праці. Україні потрібні не аматорські квазінаукові концепції по врятуванню всього людства, а професійне інтелектуальне забезпечення руху країни в бік цивілізованої Європи. Нажаль усі роки незалежності ми рухалися в зворотному напрямку і опинилися на порозі неоколоніальної залежності від Москви, у чому є вина і нашої інтелігенції.

Державна еліта пострадянської України.

Політична палітра України доби незалежності, незважаючи на її строкатість, складається з двох визначальних для долі України сил: українських незалежників і орієнтованих на Москву їхніх супротивників. Українські сили представлені правими (Свобода, УНА), центристами націонал-демократами (РУХ, УРП, ПРП тощо) і частиною партії влади, яка хоче господарювати в країні без наглядців з Москви. Російську орієнтацію мають етнічні росіяни разом з русифікованою частиною українців, так званими малоросами або хохлами, переважна більшість яких донедавна були прихильниками лівої ідеології.

За останні роки загроза українській державі з боку колишньої метрополії принципово змінила форму і зміст. Безповоротно відходить в минуле більшовизм – колись дуже ефективна, а зараз остаточно історично дискредитована форма російського імперіалізму ХХ ст. Саме так назвав його великий патріот Росії філософ М.Бердяєв: “Більшовизм... є третьою формою російського імперіалізму, російської великодержави, першою і другою формою якої було московське царство й імперія Петра Великого. В тому розумінні більшовизм є синтезом Івана Грозного і Маркса... Замість Третього Риму Росія створила Третій Інтернаціонал”.

Отже, українські ліві – це провідники більшовицької форми російського імперіалізму в Україні. Визнавши колись ненависний їм капіталізм (ринкову економіку), вони фактично відмовились від фундаментальних засад комуністичної доктрини К.Маркса. Разом з тим ліві непохитно стоять за відновлення “єдиної і неділимої”, затято захищаючи весь набір неоімперських стереотипів: поновлення колишніх нерівноправних економічних зв'язків, єдиний з Москвою культурний та інформаційний простір, уніфікація законодавства, військово-політичний союз, державність російської мови на

пострадянських просторах тощо. У цьому відношенні показова відверта заява відомого прибічника лівої ідеї з Донбасу колишнього нардепа України О.Чародєєва: “Не важливо який лад буде в Україні: комунізм, капіталізм чи рабовласництво. Аби разом з Росією”. Краще не скажеш. Українські комуністи виявились більшими прибічниками російського імперіалізму, ніж ідей К.Маркса.

Різні соціологічні служби однак фіксують різке падіння рейтингу комуністів в Україні. Про це ж свідчать результати останніх виборів до Верховної ради України. Більшовизм, що продовжив життя Російської імперії у формі СРСР на 74 роки, на рубежі тисячоліть сходиться з історичної арени. Цю ще недавно провідну силу українського політикуму невблаганно витісняють на маргінес політичного життя. Усього за кілька років КПУ із справжнього господаря України перетворилася на другорядного опозиціонера новій владі, яку нажаль важко назвати українською.

Історично збанкрутілий більшовицький різновид російського імперіалізму створив в Україні благодатний ґрунт для трансформації останнього в нову форму. Згадані негативні риси колишньої колоніальної номенклатури УРСР (пасивність, відраза до національних цінностей) разом з орієнтованою на Москву більшовицькою ідеологією, заважають її переходу в табір справжніх патріотів Української держави. Ці родимі плями колоніальної залежності від кремля у свідомості багатьох українських керманічів є поживним ґрунтом для реставрації неокolonіальної залежності від колишньої імперської метрополії.

За роки незалежності в Україні на зміну лівим прийшла нова потужна проросійськи налаштована політична сила, що в наш час починає визначати хід української історії – економічно пов'язані з Москвою олігархічні клани. Як відомо найбільші гроші в Україні робляться на російській нафті та газі – “на російській трубі”. Ці енергоносії частково споживаються в Україні, а частково транзитом перекачуються в Європу, даючи величезні легальні й нелегальні прибутки спільному російсько-українському нафто-газовому бізнесу, на якому збагатіло більшість українських олігархів. Влаштований за принципом “на одной трубе сидели” цей значною мірою

криміналізований бізнес відверто контролюється Російською державою.

Українські олігархи – лише вершечок величезного айсберга, тіло якого складає армія їхніх прямих підлеглих, залежних від них промислових, банкових, юридичних, партійних, масмедійних структур та членів їх сімей. Ця вигодувана Москвою за часи незалежності значною мірою криміналізована суспільна верства кровно зацікавлена в збереженні своїх прибутків, а тому вимушена відстоювати в Україні інтереси сусідів. Величезні кошти дозволяють їй лобювати інтереси Росії в будь-яких державних і громадських структурах формально незалежної України від регіональних до парламенту і адміністрації президента. Вже зараз у Верховній Раді функціонують цілі олігархічні фракції з розгалуженими структурами на місцях, позиції яких зміцнюються на наших очах. Приватизовані олігархами канали українського телебачення та газети стали справжніми рупорами економічних і політичних інтересів сусідньої держави в Україні.

Особливо небезпечно те, що адміністративна система держави злилася з цим промосковським криміналізованим бізнесом, лідери якого, відомі всім олігархи, займають ключові пости державного управління, а чиновники всіх рангів кормляться рахунком сумнівного нафто-газового бізнесу. Конкретним проявом цих небезпечних для незалежності України процесів стала скандальна приватизація українських стратегічних об'єктів (Запорозький алюміній, Донецьке обленерго, Білоцерківський шинний тощо) російським капіталом за смішними цінами зі згоди і навіть лобювання інтересів сусідів українськими чиновниками. На наших очах за допомогою олігархічно-чиновницьких кланів нашої державної “еліти” шляхом створення газового консорціуму відбувається прихватація України сусідами. Нагадаю, що таке привласнення українського державного майна залежним від кремля російським бізнесом може звести нашу незалежність нанівець. Адже вона дає формальне право Росії під приводом захисту майна своїх громадян втручатися в наші внутрішні справи аж до введення військ на прохання нібито скривдженого Києвом російськомовного населення. Історичні прецеденти такої

інтервенції Москви маємо в національній історії України, зокрема сумнозвісний похід Муравйова на Київ 1918 р.

Отже, на межі тисячоліть місце комуністів в Україні займає нова потужна проросійська сила. По суті вона є синтезом олігархічних кланів, що вирости на спільному, часто криміналізованому російсько-українському бізнесі, з постколоніальним чиновництвом “незалежної” України. Потужний альянс постколоніального чиновництва із залежним від Москви сумнівним бізнесом на наших очах відсовує на маргінес політики та суспільного життя України не тільки червоних, але і жовто-блакитних, тобто орієнтованих не на Москву, а на Європу націонал-демократів. Події в українському парламенті, президентській адміністрації, уряді є відбиттям зазначених негативних для України процесів.

Альянс бронтозаврів пострадянської номенклатури з тиранозаврами бізнесових кланів творить такий собі парк юрського періоду у всеукраїнському масштабі з відповідними мезозою правилами гри. З’являються політичні партії, що нагадують хижі зграї, які брутально на очах обкрадених громадян ділять між собою їхнє державне майно та владу.

Таким чином, російська нафтогазова труба продукує в Україні з колишньої колоніальної номенклатури та напівкриміналізованих “нових українців” доби первинного накопичення капіталу потужне промосковське лобі. Саме цим пояснюється значна питома вага серед чиновництва України всіх рангів слухняних виконавців волі колишнього імперського центру. Таким чином, колоніальне минуле та економічна залежність від кремля значної частини сучасної державної еліти “незалежної” України створює умови для трансформації багатьох її представників не в національну еліту європейської держави, а в потужне проросійське лобі в державних структурах формально незалежної України.

У світлі сказаного сакраментальне питання “чому в Україні не йдуть реформи” звучить риторично. Адже ще біблійні пророки попереджали, що не можна наливати нове вино у старі міхи. Та й за законом Мойсея виведений з рабства народ стає вартим свободи лише через 40 років, коли серед його провідників вмер останній раб.

“Титанік” української незалежності може легко протаранити айсберг пов’язаних з Росією криміналізованим нафто-газовим бізнесом фінансово-олігархічних структур, які вже зрослися з постколоніальним чиновництвом України. Формально незалежна держава може опинитися в повній економічній та політичній залежності від колишньої метрополії, яка буде керувати нами на засадах неокolonіалізму. То чи варто так затято боротися за російську нафто-газову трубу, яка нібито дає Україні якісь примарні дивіденди, якщо сама українська незалежність може вилетіти в ту саму московську трубу? Питання риторичне. Адже на наших очах українська державна “еліта” віддає під контроль Москви стратегічні об’єкти, зокрема ту саму трубу, а значить Україну.

Таким чином, низькі темпи трансформації України в сучасну європейську державу, значною мірою зумовлені консервацією при владі старого радянського чиновництва. Генетично властивий колишній колоніальній адміністрації УРСР комплекс національної меншовартості продовжує керувати діями значної частини державної еліти сучасної України. Це завадило їй за роки незалежності трансформуватися в національну еліту європейського зразка і сприяло її злиттю з криміналізованими олігархічними кланами доби первинного накопичення капіталу.

Д.і.н., проф.Леонід Залізняк

P.S. Попри десять років, що минули з часу написання статті, більшість положень останньої не втратили актуальності. Українська труба не тільки не принесла Українській державі та її громадянам добробуту та благополуччя, а навпаки стала потужним джерелом майнового розшарування, внутрішньополітичної дестабілізації та перманентних конфліктів з Росією. Унікальна ГТС України – ласий шматок для наших північних сусідів, що сприяє постійній напрузі між країнами. Перспектива передачі ГТС Росії, як це зробили білоруси з частковою втратою державного суверенітету, постійно загрожує незалежній Україні. А суверенітет не буває частковим, як не буває часткової незалежності. Державна незалежність або є, або її немає.

Не в останню чергу через наявність ГТС ми не обмежували себе у використанні російського газу, не диверсифікували власне енергозабезпечення, і не реформували свою енергомістку промисловість. Як наслідок, злиденна Україна лишається світовим лідером у споживанні наддорогого російського газу та рекордсменом у галузі захмарної енергомісткості нашої промислової продукції. А чи допомогло володіння трубою знизити ціну на російський газ? Питання риторичне.

Публічне розграбування державного майна через ГТС на очах у громадян України та міжнародної громадськості з нечуваним збагаченням злодіїв та їх масовим просуванням у велику політику є потужним джерелом моральної деградації та криміналізації українського суспільства, дескредитації держави. Завдяки ГТС збагатилися не народ і не держава, а окремі олігархи. Згадайте 11 млрд. кубів газу, що недавно відібрав у держави Фірташ. Вкрадені через ГТС мільярди олігархічні клани вклали в захоплення влади для подальшого пограбування держави. Масштабна експансія криміналізованих олігархічних кланів у владу призвела до довгоочікуваної зміни еліт.

На жаль сталося не так як бажалося. До влади прийшла не націонал-демократична державницька еліта європейського зразка, а представники криміналізованого великого капіталу на чолі з В.Януковичем, які не пов'язують своє майбутнє з Україною, тримаючи нагробовані статки у закордонних банках. Радянське чиновництво (значна частина якого все-таки мала досвід управління людьми, підприємствами, установами), повсюдно замінюють випадкові, непідготовлені до управління люди з кримінальним минулим і психологією злодія, з єдиним інстинктом грабувати державу та її громадян для власного збагачення. Причому, якщо попередники крали, соромлячись цього і приховували вкрадене, то нова «еліта» краде не тільки масштабно, але й публічно, пишаючись нагробованим, демонстративно скуповуючи найдорожчу нерухомість вдома та закордоном, роз'їжджаючи серед злидених громадян на майбах вартістю у мільйон доларів.

Так українська труба за 23 роки незалежності попрацювала проти України. Як показала історія, наша унікальна ГТС породжує постійні

загрози самій Українській державі. А може побудований росіянами в обхід нашої ГТС Північний потік піде на користь Україні, яка нарешті займеться диверсифікацією свого енергозабезпечення, модернізацією відсталого енергомісткої промисловості та, врешті решт, перестане годувати зі свого бюджету газо-нафтових магнатів, що нарешті зробить нас по-справжньому незалежними від наших стратегічних друзів? Схоже, відчайдушна пропозиція одного з наших керівників порізати фатальну трубу на металобрухт не така вже й безглузда.

Лишається в силі риторичне питання: «Чи варто так затято боротися за нафто-газову трубу, яка нібито дає Україні якісь примарні дивіденди, якщо сама українська незалежність може вилетіти в ту саму московську трубу?».

*Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації.-К., 2004.-
с.211-222.*

6. СХІДНА ЄВРОПА В СИСТЕМІ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Буремне ХХ ст. відзначилось в історичній науці радикальною зміною концепцій. На зміну анахронічній історіософії стадіальності прийшло розуміння багатоваріантності людської історії. Однак, комуністичний світ і у ХХ ст. продовжував розглядати історію людства через призму марксистської концепції стадіальності.

Стадіальна або формаційна концепція історії людства склалася в ХІХ ст. в умовах панування еволюціонізму в науці. Епохальне відкриття Чарльзом Дарвіном та іншими біологами закономірностей розвитку життя на Землі революційно вплинуло на тогочасне суспільство. Закони і принципи біологічної еволюції від найпростіших одноклітинних організмів до все більш складних форм життя почали переносити в інші галузі науки, зокрема в історію.

Еволюціонізм у поглядах істориків-марксистів проявився перш за все в баченні історії людства як безперервного, поступового, прогресивно-стадіального процесу. Іншими словами, марксистська історична концепція декларувала наявність глобальних і послідовних соціально-економічних етапів розвитку людства – історичних стадій, або соціально-економічних формацій: первісно-общинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної. Історія уявлялася як безперервний і прогресивний процес розвитку від простого до складного, що із зрозумілих причин нагадував еволюцію життя на Землі за Ч. Дарвіном. Безальтернативність формаційної концепції світової історії в СРСР пояснюється двома причинами. По-перше, її фундаторами були класики марксизму К. Маркс та Ф. Енгельс. По-друге, концепція декларувала неминучість приходу людства до комунізму як обов'язкової стадії історичного розвитку.

На початку ХХ ст. на Заході зародилася і бурхливо розвивалася історіософія, яка заперечувала пряmlinійно-стадіальний розвиток людства, відстоюючи *багатоваріантність* історичного процесу. Тобто, виявилось, що ріка світової історії не є потужним єдиним потоком, а складається з окремих різноманітних рукавів. Людство постійно продукувало і продукує різноманітні форми історичного буття, які одні дослідники називають культурами, інші цивілізаціями.

Існуючи синхронно і паралельно цивілізації розвиваються власним шляхом, взаємодіють і конкурують між собою.

Фундаторами цих поглядів на Заході були Освальд Шпенглер та Арнольд Тойнбі, а їх послідовником та популяризатором у СРСР – Лев Гумільов. Оскільки цей підхід заперечував фундаментальні складові марксистської історичної концепції, зокрема стадіальність, праці О. Шпенглера та А. Тойнбі довго залишалися невідомими радянському читачеві. Лише після розпаду СРСР коротка версія десяти томного «Дослідження історії» А. Тойнбі була опублікована в російському (1991 р.) та українському (1992 р.) перекладах. Своєрідний історіософський підхід А. Тойнбі до історичного розвитку людства дає можливість у новому світлі розглянути історію та сьогодення Східної Європи та України зокрема.

Перш ніж коротко викласти головні принципи історичної моделі Шпенглера-Тойнбі зазначимо, що новітні дослідження археологів, етнографів, істориків первісності дають підстави зробити висновок про багатоваріантність історичного розвитку людства не тільки з моменту виникнення найдавніших цивілізацій 5 тис. р. т., як це твердили згадані вчені, а й у первісну добу. Жорстка залежність первісних мисливських колективів від природного оточення, зумовлювала постання в кожній достатньо вираженій природно-ландшафтній зоні своєрідної господарсько-культурної системи пристосування первісної людини до оточуючого середовища, яка суттєво відрізнялася від способу життя в інших природних зонах.

Так, у прильодовиковій Європі, але в різних її кліматичних зонах, паралельно розвивались різні світи мисливців на мамонтів, степових мисливців на бізонів, тундрових мисливців на північних оленів. У післяльодовиковий час поширились суспільства лісових мисливців, мисливців гірських лісів, звіробоїв та рибалок морських узбереж, мисливців та збирачів тропічних лісів тощо (Залізник, 1998). Економіка, спосіб життя, культура цих мисливських суспільств суттєво різнилися між собою. Отже, маємо вагомі наукові підстави сумніватися в існуванні у доісторичні часи всеохоплюючої і універсальної первіснообщинної стадії історичного розвитку людства. Культурно-історична диференціація людства поглибилася в пізніші епохи, особливо з досягненням окремими суспільствами

цивілізаційного рівня розвитку, який передбачає наявність держави, міст та писемності.

Двотомна праця О. Шпенглера «Присмерк Європи» 1918–1922 рр. справила велике враження на багатьох істориків, зокрема на А. Тойнбі. О. Шпенглер уявляв собі останні тисячоліття світової історії, як розвиток окремих культур, що підкорявся законам, які дещо нагадували біологічні. Культура народжувалась, коли пробуджувалась її Душа, і вмирала, коли Душа вичерпувала, реалізовувала себе до кінця. На життя кожної культури О. Шпенглер відводив близько 1000 років, за які вона переживала свої молодість, зрілість, старість і вмирала. Дослідник виділяв 8 культур: єгипетську, вавилонську, китайську, індійську, греко-римську, арабо-юдаїську, майя та західноєвропейську.

Не важко помітити, що підхід відомого радянського історика Л. Гумільова до проблем розуміння етносу є лише злегка трансформованою концепцією О. Шпенглера, пізніше розвинутою А. Тойнбі. Саме з неї Л. Гумільов запозичив біологічний підхід до пояснення соціально-економічних явищ, 1200-річний життєвий цикл етносу, так звану пасіонарність, яку О. Шпенглер називав Великою Душею, а А. Тойнбі – життєвою силою.

Надзвичайно глибокий вплив на світову історичну думку справила вже згадувана десятитомна праця послідовника О. Шпенглера англійця А. Тойнбі «Дослідження історії». Перші шість томів побачили світ у 1934–1937 рр., решта опублікована 1954 р.

Протягом останніх 5 тисячоліть світової історії дослідник розрізняв близько 20 вищих суспільств, які отримали назву *цивілізацій*. Нагадаємо, що О. Шпенглер виділяв лише 8 таких спільнот, які звав культурами. Сім цивілізацій А. Тойнбі не мали прашурів – єгипетська, андська, мінойська, шумерська, індська, давньокитайська, майя. П'ять останніх породили дочірні цивілізації: індська – індуїстську, давньокитайська – далекосхідну китайську та далекосхідну корейсько-японську. Мінойська цивілізація породила сирійську та еллінську. Від сирійської походять ісламські іранська та арабська. Еллінська цивілізація була матір'ю західнохристиянської та східнохристиянської, або православної, за А. Тойнбі. Остання

складається з двох споріднених цивілізацій – православно-візантійської та православно-руської.

За А. Тойнбі, найдавніші цивілізації виникли як відгук суспільства на зовнішній виклик природного оточення. Носієм життєвої сили, що породжує успішний відгук суспільства (тобто цивілізацію) є його творча меншість. Спочатку вона надихає і завойовує прихильність пересічної більшості суспільства завдяки чарам свого творчого дару. Саме завдяки ньому формується і реалізується успішна модель майбутньої цивілізації. Однак, з часом нетворча більшість відвертається від колишніх натхненників і поводирів суспільства. Стверджуючи своє лідерство, останні все частіше звертаються до сили і перетворюються з творчої на панівну меншість суспільства, що домінує над його більшістю, яку А. Тойнбі називає внутрішнім пролетаріатом цивілізації.

Так, внаслідок втрати життєвої сили творчою меншістю цивілізації всередині суспільства виникає глибокий розкол, побороти який панівна меншість старається силовими методами. Цивілізація вступає, за А. Тойнбі, в добу лихоліть – період глобальної соціальної, економічної, ідеологічної кризи, яка вибухає численними збройними конфліктами. Втомившись від війн, усі верстви суспільства схилиються до встановлення миру та порядку бодай силовими методами. Мілітарним шляхом цивілізація творить свою світову державу. В її лоні пригноблена більшість (внутрішній пролетаріат) творить світову релігію, яка поширюється за межі світової держави на її варварську периферію (зовнішній пролетаріат), яка, знаходячись під культурним впливом цивілізації, протистоїть її експансії.

При всіх зовнішніх ознаках величі і блиску цивілізації на стадії світової держави, вона є її бабиним літом, що передвіщає скорий занепад і смерть суспільства. За А. Тойнбі, світова держава створюється панівною меншістю внаслідок її неспроможності побороти внутрішній розкол суспільства і керувати ним органічно, без насильства. Всі ці внутрішні негаразди за кількасот років руйнують світову державу, з якою вмирає і цивілізація. Заключним акордом в її існуванні є навала її зовнішнього пролетаріату (варварських племен) на руїни світової держави. Варвари, за А. Тойнбі, виконують роль стерв'ятників на тілі мертвої цивілізації.

Нерідко, успадкувавши її надбання (перш за все її світову релігію), вони започатковують нову, похідну від попередньої дочірню цивілізацію. Дочірні цивілізації зароджувалися в тілі вмираючої материнської, як відгук на внутрішній або зовнішній соціальний виклик.

Весь цей життєвий цикл цивілізації А. Тойнбі докладно дослідив на прикладі еллінської та похідної від неї (дочірньої) західнохристиянської цивілізації, екстраполюючи висновки на інші вищі суспільства світової історії.

Еллінська цивілізація постала як успішний відгук стародавніх греків на виклик суворої природи Еллади. В несприятливих для землеробства горах Аттики греки винайшли ефективну господарську систему, яка вдало поєднувала елементи землеробства, ремесла, торгівлі, мореплавства. Вони налагодили товарне виноградарство та вирощування оливок і торгували вином та олією у Середземномор'ї. Однак, внутрішній розкол еллінського суспільства у V ст. до н.е. призвів до Пелопоннеської війни між Аттикою та Спартою, що знаменувала собою початок тривалої доби лихоліть. Край цим негараздам поклала світова держава еллінської цивілізації – Римська імперія, яку А. Тойнбі назвав «монументальним симптомом розпаду еллінської цивілізації». У середовищі римського пролетаріату закоренилась, а потім поширилась на усю державу та її варварську периферію світова релігія еллінської цивілізації – християнство. Загибель еллінської або греко-римської цивілізації супроводжувалася навалою варварів на її руїни.

З розпадом Римської імперії вмираюча еллінська цивілізація породила дві дочірні – *західнохристиянську* та *східнохристиянську*, або православну, які успадкували від своєї матері її світову релігію. Однак, Західна Європа переймала духовні надбання античності швидше, повніше та інтенсивніше, ніж православна Східна. Латина тісно пов'язала західнохристиянську цивілізацію з духовною спадщиною Риму. Адже знання латини давало змогу читати не тільки Святе Письмо, але й твори всіх мислителів Греції та Риму.

Інтелектуальний спадок еллінської цивілізації довго залишався недоступним Русі, бо на той час не був перекладений з грецької чи латини на старослов'янську. Це робило стартові можливості

західнохристиянської цивілізації кращими порівняно з православно-руською. Не випадково європейська освіта, наука, культура (ренесанс, бароко) закоренилися в Україні у зв'язку з її латинізацією у XVI–XVII ст. Пізніше у XVIII ст. вестернізація докотилася через Україну та петербурзьке «вікно в Європу» і до Росії.

За А. Тойнбі, в наш час продовжують існувати 6 цивілізацій: західнохристиянська, православно-руська, китайська, японо-корейська, індійська та ісламська. П'ять останніх проминули фазу своїх світових держав і знаходяться в стані згасання. Найвиразнішою ознакою їхнього занепаду є швидка асиміляція цих цивілізацій західнохристиянською. Повсюдно національний одяг витискується західноєвропейським, європейські канони краси перемагають місцеві естетичні традиції, європейський спосіб життя та елементи державного устрою поширилися по всьому світу, а європейські мови стають інтернаціональними. Мавпування світом не тільки фундаментальних європейських цінностей, але й формальних ознак європейської цивілізації (джинси, канони краси, архетипи поведінки тощо), на думку А. Тойнбі, є переконливим показником лідерства у сучасному світі європейської цивілізації разом з її філією у Північній Америці.

Всесвітній тріумф цих зовнішніх ознак європейської культури, за А. Тойнбі, зумовлений наявністю суттєвих, глибинних переваг західноєвропейської цивілізації над іншими. Вона виявилася найбільш економічно ефективним, динамічним, раціонально організованим і соціально комфортним для людини суспільством нашого часу. Серед її визначальних, суттєвих особливостей слід назвати ефективну і динамічну ринкову економіку, що базується на приватній власності. Вона робить виробника-власника багатим, а значить незалежним від влади і самодостатнім. Економічна незалежність виробника породила парламентську демократію з розподілом влади та високий статус вільної людини. Ринок зруйнував імперський державний устрій, який повсюдно замінюється національними державами європейського типу. Та ж ринкова економіка Європи здавна стимулює технічний прогрес, бурхливий розвиток якого породив сучасне індустріальне виробництво.

Отже, приватна власність, ринкова економіка, демократичний парламентаризм, гуманізм, національна державність, індустріалізм – визначальні риси сучасної західнохристиянської цивілізації. Саме вони забезпечують її переможну ходу по планеті в новітні часи.

В середні віки західнохристиянська цивілізація поширювалася, головним чином, шляхом збройної експансії на землі православної та мусульманської цивілізацій (хрестові походи); в Америку, Африку та Азію під час завоювання заморських колоній у XV–XIX ст. Іспанією, Португалією, Англією, Францією, Німеччиною, Бельгією. В новітні часи розвиток ринкових відносин породив згадуваний комплекс переваг європейського суспільства над іншими, що зробило мирну експансію ефективнішою за збройну агресію.

З шести цивілізацій, які, за А. Тойнбі, дожили до нашого часу, лише західноєвропейська не увійшла у фазу занепаду, бо поки що не побудувала своєї світової держави. Як відомо, її постанню передують розкол та надлам суспільства, що веде до збройних конфліктів – так званої доби лихоліть. На думку А. Тойнбі, надлам західнохристиянського суспільства стався ще у середні віки. Добою лихоліть він вважав релігійні війни XVI–XVII ст. та національні конфлікти в Європі XIX–XX ст. Відомі три відчайдушні спроби створити світову державу західноєвропейської цивілізації, що потерпіли поразку. Маються на увазі спроби Наполеона на початку XIX ст. та німців у I та II світових війнах. Нинішні зусилля по створенню єдиного Євросоюзу також можна розглядати як спробу побудови західноєвропейської світової держави. Однак, оскільки така держава лише будується, то західноєвропейська цивілізація знаходиться десь посередині свого історичного шляху і ще має певні перспективи.

Органічне існування *православно-руської* цивілізації завершилося, за А. Тойнбі, надламом Київської Русі у XII ст. Добою лихоліть для неї була феодальна роздробленість XII ст. та агресія татар, Литви, Польщі, Угорщини XIII–XVI ст. Світова держава православно-руської цивілізації постала внаслідок зміцнення Московського князівства, завоювання ним Новгородської Русі у XVI та України в XVII–XVIII ст.

Доречно згадати альтернативну до поглядів А. Тойнбі точку зору євразійців на витoki східнохристиянської, або євразійської (за сучасною термінологією) цивілізації. Євразійство – ідеологічна течія, що зародилася в середовищі російської інтелігенції у 20-р. ХХ ст. як реакція на більшовицьку революцію 1917 р. Його прибічники (М. Трубецькой, П. Савицький, Г. Флоренський, Л. Гумільов) вважали, що центром євразійського простору є Росія, для якої європейська демократія шкідлива, а управління споконвіку здійснюється шляхом державного насилля. Цей засадничий принцип є спадщиною імперії Чингізидів, прямим нащадком якої вважається євразійська цивілізація. Тому говорити про неї до приходу монголів у Східну Європу науково не коректно. Отже Київську Русь фундатори євразійства не включали до євразійської цивілізації.

Східнохристиянська цивілізація розвивалася в умовах наростаючого тиску з боку більш ефективної через динамічну ринкову економіку західнохристиянської. Остання, як зазначалося вище, неодноразово здійснювала збройну експансію на Схід – агресія Лівонського ордену в Литву, на Псков та Новгород, Польщі в Україну та в Білорусію, похід Наполеона 1912 р., німців у I та II світових війнах. Світова держава євразійської цивілізації Російська імперія відповідала Європі збройними походами під час наполеонівських війн, Першої та Другої світових воєн. Ось уже 1000 років збройні сутички християнських Заходу та Сходу точаться переважно на землях українців, білорусів та балтів, чим пояснюється драматизм історичної долі цих народів та їхня довга бездержавність.

Однак, значно ефективнішою за збройну агресію виявилась технологічна, культурна та економічна експансія Західної Європи. Цей тиск на Схід особливо посилювався в добу творення світової держави православно-руської цивілізації в XVI–XVII ст. Саме у цей час на Заході бурхливо розвивалася ринкова економіка – рушійна і незборима сила західнохристиянської цивілізації на післясередньовічному етапі її розвитку. Не маючи вагомих економічних та технологічних контраргументів, православна цивілізація вдалася до самоізоляції, що лише поглибило її економічну, політичну, адміністративну, технологічну та культурну відсталість і призвело до глибокої кризи всього суспільства.

Реформи Петра I на початку XVIII ст. були не просто торжеством над консервативними ізоляціоністами-старовірами та переможним прорубуванням «вікна в Європу», а й офіційним і вимушеним визнанням православним суспільством переваг західнохристиянської цивілізації. Мавпування Петром I зовнішніх ознак західноєвропейського життя (камзоли, перуки, тютюн, кава тощо) свідчать про підсвідоме визнання ним переваг Європи над відсталою Росією. Це була перша велика стратегічна поразка православно-руської цивілізації в боротьбі із західнохристиянською. Фактично, Петро I почав перебудовувати незавершену світову державу східноєвропейської цивілізації у варварське наслідування європейських національних імперій. Інакше кажучи, недобудована православно-руська світова держава протягом останніх 300 років трансформувалася за канонами західноєвропейського державотворення в периферійно-європейську імперію російського етносу.

Незважаючи на поверхневу вестернізацію державного устрою Російської імперії в бік підсилення її національно-російського характеру, в традиційному російському суспільстві жеврів, зберігався і навіть офіційно культивувався архаїчний міф про її богообраність, наднаціональність, особливий, альтернативний західному шлях Росії, тобто зберігалася ілюзія цивілізаційної окремішності Росії. Ідеологічні характеристики світової держави всієї східнохристиянської цивілізації поступово ставали анахронізмом, що принципово суперечив російській дійсності, починаючи з Петра I, який перетворив Росію у периферійно-європейську національну державу.

Ці претензії Російської імперії на статус світової держави всієї православної цивілізації не були безкорисливими, оскільки виправдовували російську експансію на землі сусідів і перш за все слов'ян. У XIX ст. псевдонаднаціональні гасла російського імперіалізму набули форми слов'янофільства, дійсна суть якого полягала в ідеологічному забезпеченні розширення меж держави російського етносу. Цей імперський зміст слов'янофільства влучно сформулював О. Пушкін:

«Славянские ль ручьи сольются в русском море?»

Оно ль иссякнет? Вот вопрос».

Отже, з часів Петра I Російська імперія поступово втрачала свій наднаціональний характер світової держави східнохристиянської цивілізації. Однак, ілюзія останньої постійно культивувалася в імперських центрах з метою ідеологічного обґрунтування експансії імперії російського етносу.

Нового дихання реліктові гасла наднаціональності Російської імперії набули в ХХ ст. Більшовицька Росія, чи СРСР проголосила себе вже всесвітньою державою трудящих. Однак, як більшовизм є третьою формою російського імперіалізму, за М. Бердяєвим, так СРСР був імперською державою російського етносу на більшовицькій стадії розвитку. Про це, зокрема, свідчить грабіжницький по відношенню до «молодших братів» розподіл майна СРСР після його розпаду. Хоча метрополія офіційно проголошувала Радянський Союз наднаціональною державою всіх братніх народів, лівова частина його майна була захоплена старшим братом, який до того ж має територіальні претензії до всіх молодших.

Отже, розпочатий Петром I процес вестернізації Росії, тобто поглинення західнохристиянською цивілізацією останнього осередку східнохристиянської, так і не знищив претензії Російської імперії на особливий історичний шлях, світове панування, богообраність. Ганебна поразка Росії у I світовій війні ще раз продемонструвала неефективність по-азійськи деспотичного режиму царської Росії. Лютнева революція 1917 р. символізувала перемогу західноєвропейських суспільно-економічних відносин в Росії і крах традиційних євразійських принципів улаштування російського суспільства, який був витлумачений російськими традиціоналістами як кара господня за гріх вестернізації, за підкорення Святої Русі західному Антихристу. Адже відмова від православних цінностей на користь західноєвропейських виявилась даремною, бо не зробила Росію ні багатою, ні сильною.

Жовтневу революцію 1917 р. слід розглядати як потужну реакцію традиційної, православної свідомості на експансію західнохристиянської цивілізації, вибух євразійського фундаменталізму. Паростки західного способу виробництва (ринкова економіка) були жорстоко знищені разом з її носіями-капіталістами.

При чому більшовики боролися з впливами на Росію Заходу, використовуючи його ж досягнення, щоправда, трансформували їх до невпізнанності в традиціях православної цивілізації.

Західноєвропейську за походженням марксистську філософію було адаптовано до російських реалій в якості заміниці православного християнства. Марксизм в Росії набув специфічних місцевих форм, став своєрідною релігією, в якій у ролі Мойсея виступав Маркс, Месії – Ленін, Святого Письма – їхні твори, а роль войовничої церкви виконувала комуністична партія.

У соціально-економічній сфері більшовики спробували здійснити нездійснене – відродити окрему східноєвропейську цивілізацію в чужих для неї, але більш ефективних західних лаштунках. Або, як писав А. Тойнбі, «побудувати суспільство, яке було б американським матеріально і російським духовно». Зриваючи з гаснучої православної цивілізації капіталістичні пута вестернізації, накинуті на неї Заходом у XVIII–XX ст. Ленін та Сталін запроваджували в Росії новітні європейські технології, індустріальне виробництво тощо. Фактично, відбувалася заміна старих пут Заходу на слабнучому тілі східноєвропейської цивілізації на нові, сучасніші і більш досконалі.

Урешті-решт більшовики стали жертвами закону, який так часто декларували: «Буття визначає свідомість». Західноєвропейські технології та виробництво стали невичерпним джерелом західної свідомості в радянському суспільстві, особливо серед радянської молоді. Пригадуються частівки, які співали з телеекранів гумористи 70-х років XX ст.:

«На восток ежай, сынок?», – говорит мне папа.

– Не хочу я на восток, я хочу на запад».

Наприкінці XX ст. все це спричинило розпад вестернізованого релікту східноєвропейської цивілізації, яким був СРСР.

З розвитком ринкової економіки у XIX–XX ст. основним принципом державотворення в Європі став національний. Саме тому Р. Пайпс назвав XX сторіччя добою націоналізму. Як згадувалося вище, у цьому відношенні Російська імперія стала європеїзуватися давно – ще з часів Петра I, поступово перетворюючись зі світової держави православно-руської цивілізації на імперію російського етносу. Відчайдушна спроба більшовиків вийти за російські

національні рамки і трансформувати більшовизм в наднаціональну світову релігію, а Російську імперію – в зародок нової цивілізації, зазнала поразки. Вже 1928 р. ідеолог вселенського комунізму Л. Троцький був розгромлений, а пізніше знищений фізично незчисленними російськими прибічниками консервативного національного комунізму Сталіна. С. Дмитрієвський у 1930 р. дав образний опис процесу трансформації більшовизму в новітню форму російського месіанізму: «Під тиском життя та російського народу мінялися погляди наших більшовицьких вождів. І ми побачили, що радянська влада не лише відновила неподільність імперії та захистила життєві потреби Росії, а й узагалі є владою національною, російською. Владою, що її створив російський народ для своїх потреб і за своєю подобою». Так, більшовизм, що претендував на роль наднаціональної світової релігії новонародженої у 1917 р. цивілізації, виявився пересічним різновидом європейського націоналізму, а згадана «нова» цивілізація – більшовицькою версією глибоко вестернізованої Російської імперії.

Видатний російський філософ М. Бердяєв у книзі «Витоки російського комунізму» переконливо показав, що більшовизм є новітньою формою російського імперіалізму, трансформацією російського месіанізму, російською національною ідеєю ХХ ст.: «Марксистська ж балаканина московської інтелігенції в СРСР – це лише тимчасова данина моді, лише зовнішня тоненька плівка червоної фарби на дуже грубому історичному шарі російської національної духовності».

Отже, спроба більшовиків започаткувати на руїнах православно-руського суспільства, похідну від останнього, дочірню цивілізацію потерпіла крах. Його головною причиною була надто потужна західноєвропейська альтернатива, глибинна вестернізація Росії та відсутність принципово нової ефективнішої, порівняно з ринковою економікою Заходу, соціально-економічної моделі. Більшовицька протидія наступу Заходу методами насилля, ізоляціонізму (залізна завіса) та запозичень окремих західних новацій була неефективною і недостатньою. Більшовики не змогли протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого, ніж окремі запозичення з її ж арсеналу (марксизм, індустріальне виробництво, масове копіювання

передових західних технологій та взірців техніки і зброї – атомна бомба, автомобілі, комп'ютери тощо). Більшовицький відгук на виклик Заходу виявився неефективним і надто слабким.

Що готує мешканцям пострадянського простору найближче майбутнє, якщо подивитися на нього через призму концепції цивілізацій А. Тойнбі? Останній вважав, що після падіння світової держави якоїсь цивілізації настає так зване міжцарів'я. Ця історична фаза характеризується війнами, нашествиям варварів та потенційною можливістю народження на руїнах загиблої цивілізації нової, дочірньої.

Однак, ці закономірності наврядчи стосуються Російської імперії, яка внаслідок посиленої і всебічної вестернізації протягом останніх 300 років по суті перестала бути світовою державою східнохристиянської цивілізації і перетворилася на периферійно-європейську національну державу росіян. А якщо так, то розпад Російської імперії слід розглядати за моделлю розпаду не світової держави, а периферійно-європейських імперських утворень, наприклад, Австро-Угорщини чи Великої Порту.

Усі європейські імперії, в тому числі і вищезгадані, були зруйновані ринковою економікою і розпалися на національні держави європейського типу (Березкин, 1991, с. 210; Залізник, 1994). Приблизно це саме відбувається з певними відхиленнями через місцеву специфіку і на пострадянському просторі. Запорукою подальшого вкорінення принципів європейського національного державотворення на сході Європи є високий ступінь вестернізації або готовності до неї східноєвропейських суспільств, що було несподіванкою навіть для західних радянологів після падіння «залізної завіси».

Про глибинність і незворотність вестернізації Росії свідчить відчайдушна, але безуспішна спроба більшовиків повернути їй статус окремої цивілізації, альтернативної західноєвропейській. Після 75-річного кривавого і невдалого більшовицького експерименту Росія знову повертається на рейки європейської цивілізації. Зрушити її з цих позицій, які в наш час стають загальнолюдськими, неможливо, тому що супротивники Заходу в Росії не мають реальної альтернативи ринку та парламентській демократії. Комуністична ж утопія

виявилась нежиттєздатною і була дискредитована в ході більшовицького експерименту. Насильство й ізоляціонізм, до яких можуть знову вдатися комуністи чи крайні націоналісти, прийшовши до влади в Москві, не зможуть ефективно протидіяти подальшій вестернізації Росії, як це показали останні 80 років російської історії.

Претензії імперських кіл Росії на відмінний від Європи, особливий євразійський шлях чи на орієнтацію на Схід не мають реального підґрунтя. Росія не може й далі серйозно претендувати на особливу історичну долю, тому що не тільки не має реальних контраргументів рушійним силам західної цивілізації (перш за все ринку та парламентській демократії), але й інтенсивно запроваджує ці західні цінності у себе. Розмови ж про орієнтацію на Схід взагалі абсурдні, бо Схід вже перейшов або інтенсивно переходить на рейки західної ринкової економіки та парламентаризму (Японія, Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Китай).

До речі, японське, південнокорейське та інші східні «економічні дива» є прямим наслідком масового запозичення у повоєнний час прогресивних західних технологій, вільної ринкової економіки, індустріального виробництва.

Таким чином, переможна хода західноєвропейської цивілізації по планеті пояснюється тим, що вона виявилась найбільш динамічним, економічно ефективним, раціонально організованим, а також соціально комфортним суспільством нашого часу. Згасання інших сучасних цивілізацій через їх вестернізацію пояснюється відсутністю ефективних альтернатив вищезгаданим перевагам західноєвропейського суспільства. Не є виключенням і східнохристиянська цивілізація, асиміляція якої західним сусідом є давнім, закономірним і невідворотним процесом.

Радянський Союз був глибоко вестернізованим реліктом східнохристиянської цивілізації. Під потужним впливом Заходу він давно вже трансформувався із зародка світової держави православної цивілізації в периферійно-європейську національну імперію російського етносу. Однак, через ряд обставин російське суспільство і в наш час зберігає релікти ідеології світової держави, наполягаючи на своїй наднаціональності і безпідставно претендуючи на альтернативний західному особливий шлях історичного розвитку.

Визнана світовою наукою історична концепція А. Тойнбі є перспективною для розуміння сучасної політичної ситуації та прогнозування майбутнього на пострадянському геополітичному просторі. Особливо, якщо врахувати відому концепцію зіткнення цивілізацій американського культуролога Самуеля Хантінгтона (2003). Як послідовник А. Тойнбі, дослідник запропонував переконливу модель взаємодії сучасних цивілізацій, яка відкриває широкі можливості для прогнозування світової історії XXI ст.

Слідом за своїм славетним попередником С. Хантінгтон бачив сутність сучасної історії у переможному наступі західнохристиянської цивілізації на сусідні. Однак їхні погляди на взаємодію сучасних цивілізацій не збігалися. А. Тойнбі та його послідовники (В. Нейпол та ін.) вважали західні цінності (приватну власність, вільний ринок, індивідуалізм, лібералізм, демократію, рівність, парламентаризм тощо) загальнолюдськими. Тому перемога західноєвропейської цивілізації у світі розглядалася як наближення до неї інших світових цивілізацій шляхом органічного засвоєння останніми згаданих переваг Заходу. Відповідно, сучасний історичний процес виглядав як формування універсальної, всесвітньої цивілізації на ґрунті запропонованих Західною Європою загальнолюдських цінностей. Френсіс Фукуяма у своїй праці «Кінець історії» стверджує, що європейська цивілізація випрацювала оптимальну соціально-економічну модель облаштування суспільства і подальший прогрес зведеться до її поширення на всіх континентах.

С. Хантінгтон не вважав європейську модель універсальною для всього людства. На його думку, поширення цінностей західноєвропейської цивілізації з її філією в Північній Америці веде не до органічного засвоєння іншими світовими цивілізаціями європейських принципів, а лише до поширення європейського чи американського способу життя, звичаїв, індустріального виробництва, окремих зовнішніх елементів культури (одягу, канонів краси тощо). Іншими словами, європеїзуючись за формою, сучасні цивілізації зберегли свою принципово відмінну від Європи суть. Тобто, на думку американського культуролога, універсальна, всесвітня цивілізація наврядчи сформується в найближчому майбутньому. Світ XXI ст. і надалі буде складатися з кількох

цивілізацій, несхожість яких буде джерелом різноманітних конфліктів.

Крім західнохристиянської цивілізації, що охоплює Західну Європу та Північну Америку, С. Хантінгтон розрізняє японську, китайську, індуїстську, ісламську, православно-російську, латиноамериканську та африканську цивілізації. Відмінності між ними більш глибинні, суттєві та фундаментальні, ніж різниця між ідеологіями чи політичними режимами. В умовах зростаючої комунікабельності сучасного світу розвивається традиційна ідентифікація людей за місцем народження чи громадянства певної держави. На поверхню людської свідомості спливають глибинні, фундаментальні ознаки, властиві великим культурно-історичним людським спільнотам – цивілізаціям. На цьому ґрунті постає сучасний релігійно-цивілізаційний фундаменталізм, яскраві приклади якого маємо у мусульманському світі.

«Лінії розломів між цивілізаціями є лініями майбутніх фронтів», – писав С. Хантінгтон. Іншими словами, якщо в добу середньовіччя чи в новітні часи війни велись між державами, націями, ідеологіями, то в ХХІ ст. вони відбуватимуться між цивілізаціями. Згаданий дослідник вважає, що ІІІ світова війна може спалахнути лише між цивілізаціями.

Прикладом такого давнього міжцивілізаційного конфлікту є затяжне протистояння західнохристиянської та східнохристиянської цивілізацій з мусульманським світом. Воно виникло разом із появою ісламу і розвивалося з перемінним успіхом. Спочатку у VIII ст. араби підкорили весь Піренейський півострів. У відповідь Європа не тільки відвоювала Іспанію, а й здійснила у XI–XIII ст. серію переможних хрестових походів на Близький Схід. У XIV–XVII ст. турки-османи відповіли потужною експансією на Балкани, в Центральну Європу, на Україну, двічі облягали Відень. Однак у XIX–XX ст. вони остаточно втратили контроль не тільки над півднем Європи, але й над Північною Африкою та Близьким Сходом, де встановилися колоніальні режими Франції, Англії, Німеччини.

Цивілізаційні конфлікти по периферії величезного ісламського світу тривають і зараз: від Гібралтару на заході до Індії та Малазії на сході. Їх вогнища з різною інтенсивністю палають на індо-

пакистанському кордоні, в Афганістані, Таджикистані, Карабасі, Чечні, Боснії, Кіпрі, Єгипті, Лівії, Алжирі. В наш час цей цивілізаційний конфлікт набуває нових, часом несподіваних форм, прикладом яких можуть бути численні терористичні акти, зокрема авіаційний напад на всесвітній торговельний центр у Нью-Йорку. Війни ісламу з сусідами на думку С. Хантінгтона будуть тривати й у XXI ст.

Однак, найважливіший для Європи геополітичний розлом проходить не на півдні, а на сході: це не мусульманське пограниччя, а кордон з православно-російською цивілізацією Євразії. Встановився він з приходом татар і зародженням євразійської цивілізації, а у XX ст. проходив по західному кордону СРСР. Зупинимось на історичних перспективах країн, що опинилися у прифронтовій смузі глобального конфлікту двох християнських цивілізацій Європи, до числа яких належить і Україна. Драматизм їхньої історичної долі зумовлений перш за все невдалим розташуванням на геополітичному цивілізаційному розломі. Говорячи образною мовою відомої народної пісні:

«Горе тій чайці, чаєчці небозі,

Що вивела діток при битій дорозі».

Після глобальної поразки і розпаду Російсько-більшовицької імперії перед державами європейсько-євразійського порубіжжя (Україна, Молдова, Білорусь, Литва, Латвія, Естонія) відкрилося два шляхи. Перший, яким скористалися країни Балтії, «скочити на підніжку поїзда переможної Європи» і, використовуючи її прогресивну технологію, вільний ринок, демократичний парламентаризм тощо, влитися в коло країн лідируючої західної цивілізації.

Другий шлях безнадійного протистояння Заходу обрав президент Білорусі О. Лукашенко. Цей вибір вимагає від правлячої еліти країни здійснити дві неможливі речі: відмовитись від вестернізації і протиставити останній ефективну альтернативу. Вже говорилося, що безперспективність цього шляху пояснюється повною відсутністю реальних альтернатив перевагам західноєвропейської цивілізації: ефективній ринковій економіці, що базується на приватній власності, демократичному парламентаризму з розподілом влади, національній

державності тощо. «Ті країни, які не хочуть чи не можуть приєднатися до Заходу, мають конкурувати з ним, нарощуючи власну економічну, військову та політичну потугу», – писав С. Хантінгтон. Однак, у зазначених сферах ані Білорусь, ні навіть Росія нічого не можуть протиставити західноєвропейському світові. Адже крах СРСР, як відомо, стався саме внаслідок повної поразки в змаганнях із Заходом у царинах економіки, озброєння, політики та ідеології.

За С. Хантінгтоном, імперії, які підкорили народи різних цивілізацій (типу СРСР, Югославії), приречені на розпад. У їхніх межах виділяються розколоти країни, які лежать в зоні безпосереднього контакту двох цивілізацій, тому їхня культура та суспільство поєднують елементи обох спільнот. Україна також належить до розколотих країн пострадянського простору, на якому йде запекла боротьба проросійських сил із західниками. Якщо в країнах Балтії перемагають прибічники європейського шляху розвитку, а в Білорусі навпаки, то в Україні маємо відносну рівновагу цих ворожих між собою сил, з певною тенденцією у бік руху на Захід. Очевидні переваги останнього все більше усвідомлюються українським суспільством, особливо молоддю, яка визначатиме історичний шлях України в майбутньому. Отже, незважаючи на певні коливання політичних настроїв українських громадян, частина яких продовжує симпатизувати найбільшій антиєвропейській силі України комуністично-соціалістам, час працює на користь нашого повного і остаточного входження в сім'ю цивілізованих європейських країн.

На думку того ж С. Хантінгтона, враховуючи переконливі переваги західноєвропейських цінностей, найраціональнішим кроком з боку політичних еліт розколотих країн пострадянського простору була б спроба долучитися до Заходу. Однак для цього потрібна згода не тільки західного світу, але й більшості народу розколотої країни, цивілізаційне визначення якого відбувається повільніше, ніж його національної еліти.

Таким чином, Україна не має реальної альтернативи входженню в європейську сім'ю народів і трансформації у національну державу європейського зразка (Польща, Швеція, Чехія, Угорщина, Фінляндія тощо). Адже сучасній Європі властивий саме національний принцип державотворення. Однак швидкість цих перетворень дуже залежить

від подій у Москві. Безнадійні в історичній перспективі зусилля російських шовіністів чи комуністів та їхніх прибічників в Україні протидіяти просуванню європейських цінностей на схід гальмують процес входження України в Європу, але їм не під силу зупинити його.

Про ріст європейських симпатій серед громадян України свідчать результати президентських виборів 1991, 1994, 2004 рр. З року в рік зростає підтримка орієнтованих на Європу націонал-демократів. Відхід від європейських цінностей на останніх президентських виборах є тимчасовим явищем, яке не заперечує генеральну тенденцію. Адже два останні роки показали, що відмова від європейського шляху була великою помилкою, бо не тільки не принесла обіцяного «покращення вже сьогодні», а навпаки привела Україну до комплексної соціально-економічної та політичної кризи, а також дипломатичної ізоляції.

Отже, зараз як ніколи для України актуальне гасло: «Геть від Москви, назад в Європу».

Література:

1. Березкин Ю.Е. *Инки. Исторический опыт империи.* – Л., 1991.
2. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
3. Залізняк Л.Л. *Передісторія України X–V тис. до н.е.* – К., 1998.
4. Тойнбі А. *Дослідження історії: В 2 т.* – К., 1992. – Т. 1, 2.
5. Хантингтон С. *Столкновение цивилизаций.* – М., 2003.
6. Шпенглер О. *Закат Европы.* – М. – Птб., 1923.

7. УКРАЇНА ТА РОСІЯ. РІЗНІ ІСТОРИЧНІ ДОЛІ

Захід є Захід, а Схід є Схід,
І їм не зійтися вдвох...
Р. Кіплінг

Ми є свідками прикінцевого акту грандіозної історичної драми, що останні три тисячоліття була стрижнем історії людства. Протистояння між Заходом і Сходом завершується перемогою динамічних суспільств з ефективною економікою європейського типу. Мирне змагання нерідко переходило у криваву боротьбу між свободою і рабством, між вільною і примусовою працею, між європейським та азійським способами виробництва. Україна опинилася у прифронтовій смузі грандіозної битви між Європою та Азією. Це зумовило її драматичну історичну долю.

Азійський та європейський типи державності

Поняття азійського способу виробництва першим увів К.Маркс в середині XIX ст. (Маркс, Енгельс, Соч., 2 изд., т. 28, 1962, с. 174—267). Мається на увазі деспотичний, надцентралізований соціальний устрій, що базується на тотальній узурпації власності, влади та надексплуатації громадян через общину. Його основою є відсутність приватної власності на землю. Азійський спосіб виробництва зародився на стародавньому Сході (Шумер, Єгипет, Китай, Персія) і яскраво проявився у формі деспотичних комуністичних режимів XX ст. (СРСР, маоїстський Китай, Північна Корея), де відомий також під назвою тоталітарної командно-адміністративної системи (Васильєв, 2000; Павленко, 1989).

У 1965 р. в Москві відбулася представницька наукова дискусія, що узагальнила погляди різних дослідників на азійський та європейський шляхи історичного розвитку людства. Зазначалося, що основою європейського способу виробництва були приватновласницькі відносини, започатковані в Греції реформами Солона в VI ст. до н.е. Ознаками азійського способу виробництва названі відсутність приватної власності на землю, надексплуатація виробників державою, бюрократичний, надцентралізований державний устрій.

Ще К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що з виникненням найдавніших держав почали розвиватися дві форми землеволодіння: державна та приватна. Державна лягла в основу азійського способу виробництва, а приватна – європейського. К. Маркса називав останній «античним способом виробництва», деякі особливості якого успадкував «германський» спосіб виробництва раннього середньовіччя.

В основі всіх явищ на Сході «лежить відсутність приватної власності на землю... Вся земля – власність держави», – писав слідом за К.Марксом В.Ленін (1958, с. 160), характеризуючи *азійський спосіб* виробництва.

Оскільки власність на землю – основа всіх форм власності, то при належності землі державі відбувається одержавлення всіх елементів суспільства, у тому числі виробника. Уособленням держави є деспот, що монополізує державну власність на основу усіх багатств – землю. Виникає держава, що називається деспотією східного типу, або азійською деспотією.

Деспот, маючи землю, володіє всім, що є на ній. Тому всі його підлегли, від вельможі до останнього раба, – холопи самодержця. Селянин чи ремісник не має ні землі, ні знарядь, ні майна і повністю залежить від володаря. Економічна залежність породжує рабство в різних формах. За класичним визначенням, раб – це людина без майна. Азійська деспотія не допускає приватної власності, бо економічна незалежність породжує особисту свободу і тим самим підриває основу азійської держави – неподільну владу фараона, царя чи імператора на все, що є на її території.

Оскільки ініціатива знизу придушена, влада бере на себе організаційні функції. Для збирання податків, передачі волі володаря до всіх підлеглих та контролю за їх виконанням створюється чиновницько-бюрократичний апарат. Військовою силою деспотії є служивий стан. Замість платні йому видають землю з прикріпленими до неї землеробами, але не у приватне володіння, а на час служби. Цивільне та військово чиновництво – найбільш привілейований стан класу деспотії, без якого вона не може існувати. Адже бюрократія – це привідні паски будь-якої централізованої держави, що з'єднують

верховну владу з народом. Однак, численна бюрократія робить управління деспотією недосконалим.

Суттєвою властивістю східного способу виробництва є неефективна економіка. Підневільна рабська праця не була продуктивною. Зате військовий потенціал деспотій, як правило, високий через значний рівень експлуатації населення та всевладність самодержця. Тому держави деспотичного типу мілітаризовані, агресивні, проводять загарбницьку політику щодо сусідів. Унаслідок експансіонізму виникають політичні державні утворення імперського типу з деспотичною формою правління.

Сільська община – ще одна особливість східних деспотій (Маркс, Енгельс, с. 486). Створена на засадах кругової поруки, вона полегшує експлуатацію виробників державою.

Надцентралізація влади зумовлює одержавлення не лише економіки, а й духовного життя. Церква перетворюється на державну структуру, освячуючи деспотію та самодержця. Держава стає найвищою цінністю суспільства, людина ж – цеглинкою, «людським матеріалом», з якого вона будується. Все це призводить до пауперизації населення – матеріального та духовного зубожіння людей, інтереси яких звужуються до задоволення елементарних потреб. Так, інтереси плебсу Римської імперії не йшли далі вимог «хліба та видовищ». Отже, властива громадянам СРСР «ковбасна» філософія не є специфічно радянським явищем. Вона характерна для громадян усіх деспотичних держав.

Такий тип державності отримав назву східнодеспотичного, бо виник на стародавньому Сході (Месопотамія, Єгипет, Китай) 5 тис. р. т. В умовах колективного зрошувального землеробства найдавніші східні деспотії постали на ґрунті об'єктивної необхідності централізованого будівництва складних іригаційних споруд. Як наслідок, держава в особі деспота концентрує в своїх руках всю владу і продукт колективної праці, монополює розподіляючи матеріальні блага і безконтрольно експлуатує підданих.

Так, в Стародавньому Єгипті держава в особі фараона монополює володіла всією землею і всім, що є на ній. Економіка базувалася на засадах державного кріпацтва. Землеробські общини вирощували врожай на землі держави, яка повністю відбирала його для

перерозподілу між підлеглими. Обов'язковим елементом цієї системи є невеличка присадибна ділянка, яка забезпечувала землероба прожитковим мінімумом в умовах надексплуатації деспотичною державою, таким чином підстраховуючи і стабілізуючи неефективну економічну систему.

Як і землероби, ремісники державних майстерень одержували за працю натуральну платню продуктами, одягом тощо. Численній бюрократії на час служби надавалися державні наділи з прикріпленими до них землеробами. Повна економічна залежність робила всіх підданих від останнього раба до першого вельможі холопами божественного уособлення держави – фараона, прахом під його ногами. Надлишки привласненого деспотією суспільного продукту матеріалізувалися в гігантських, економічно безглузких пірамідах.

Цікаво, що грандіозні піраміди будувалися на зорі історії Стародавнього Єгипту. Пізніше єгиптяни розпочали безкінечні завоювальні війни і надлишок продуктів почала з'їдати армія. Як наслідок, годувати другу армію – будівельників пірамід – не стало чим.

У Османській імперії залежність громадян від держави теж була абсолютною. Навіть вищий вельможа за провину міг отримати від султана шовковий шнурок, на якому він був зобов'язаний повіситися. Велика Порта також не знала приватної власності на землю. Державна бюрократія отримувала за службу наділи і провінції у тимчасове користування, з яких службовці могли бути відізовані до Стамбулу у будь-який момент.

Усе це разюче нагадує наше недавнє радянське минуле. Отже, радянська державно-колгоспна система – це не вінець розвитку економічної думки людства, а історично збанкрутілий, архаїчний азійський спосіб виробництва часів єгипетських фараонів.

Європейський спосіб виробництва базується на економічній незалежності виробника, в основі якої лежить власність на землю, засоби та продукти виробництва. Регулятором економічних відносин між вільними виробниками та споживачами є вільний ринок. Ефективне ринкове господарство робить виробника – власника багатим. А багатство, економічна незалежність породжує політичну

та духовну свободу людини, заважає верхівці узурпувати владу. Якщо для азійських деспотій характерна монополізація, одержавлення всіх сфер життя і концентрація усієї влади в одних руках, то в країнах європейського шляху розвитку, як правило, мав місце розподіл влади. Адміністративна та військова влада належала державі в особі короля чи президента, економічна – безпосередньо виробникові, судова – незалежному суду, духовна – папі римському.

Європейський спосіб виробництва, на відміну від азійського, завдяки незалежності й конкуруванню виробників, характеризується ефективною, динамічною економікою. Відносно низький рівень експлуатації виробника державою, відсутність тоталітарної влади зумовлюють меншу мілітаризацію європейських суспільств порівняно з деспотіями азійського типу. Останні, незважаючи на застійну й непродуктивну економіку, були здатні зібрати численнішу армію, ніж країни Європи.

Якщо у східних деспотіях права особистості, як правило, приносять у жертву державним інтересам, то суттєвою рисою європейської цивілізації є традиційно високий статус прав людини. Економічна незалежність, що базується на приватній власності, підтримує особисту свободу і пріоритет прав особи перед правом держави.

Найдавнішим етапом європейського шляху розвитку К. Маркс вважав античний спосіб виробництва, хоча у ті часи приватна власність тільки формувалася (Маркс, Енгельс, с. 465). У Стародавній Греції не існувало приватної власності на землю, але була власність на майно та засоби виробництва – будівлі, майстерні, кораблі, рабів, худобу. В античній Греції та Римі було досягнуто високого рівня свободи людини, а античне законодавство лягло в основу кодексів і законів європейської цивілізації.

Германський спосіб виробництва своїм корінням пов'язаний з античним. Економіка Європи I тис. н.е. базувалася на сімейній власності на землю, а отже, на певній економічній незалежності сім'ї як первинної ланки суспільства. На зміну первісній родовій общині приходять не сусідська, як це було в Росії, а індивідуальна община. Її властиві рання форма приватної власності на землю,

самоврядування, особисті свободи в умовах виборного незалежного суду (Криворотов, 1990, с. 28, 29).

Формування громадянського суспільства в Європі продовжилося в епоху розвинутого середньовіччя. Носіями прогресу стають міста, «повітря яких робить людину вільною». За магдебурзьким правом мешканці міста жили на засадах самоврядування і були незалежними не тільки економічно, але й значною мірою політично. Саме на міщан та їхні кошти спиралися монархи Європи в боротьбі з феодалською верхівкою за створення загальнонаціональних ринків. Міста були головним чинником гальмування надмірної централізації влади в абсолютних монархіях. Серед бюргерства середньовічних міст зародилася буржуазія, яка відкрила нову, капіталістичну еру в розвитку європейської цивілізації.

Суттєвою різницею між азійським і європейським типами державності є те, що за середньовіччя перший спирався на служивий люд, а другий – на феодалні стани. Служивий люд – чиновництво та військові, що отримували за службу від всевладного господаря як уособлення держави земельні наділи разом із селянами. Ділянки надавалися лише на час служби, і служиві люди, не будучи приватними власниками, знаходилися в повній залежності від держави.

Феодалні стани середньовічної Європи різнилися правами на приватну власність, насамперед, на землю. Різною мірою вони були приватними власниками, тобто користувалися певними економічними, політичними, адміністративними свободами. Останні закріплювалися договорами між станами та найвищою адміністративною владою, що регулювала правові відносини у феодалних державах. З цих договорів станового суспільства середньовічної Європи поступово розвинувся сучасний правовий тип держави.

Підкреслимо, що демократичні свободи можливі лише при певному рівні добробуту. Радянський досвід переконливо показав, що злиденне суспільство не може бути демократичним, а злидень – вільною людиною, бо за кусень хліба він готовий жертвувати свободою. У колиці європейської демократії Стародавній Греції людина без майна мала статус раба. Демократичні свободи спочатку

поширювалися лише на вільну верству громадян-рабовласників. На думку афінян V ст. до н.е., всі громадяни ідеального демократичного суспільства будуть мати рівну кількість рабів.

У середньовічній Європі свобода була привілеєм аристократа-землевласника. Розвиток капіталістичних ринкових відносин зумовив ріст добробуту широких верств пізньосередньовічного суспільства – ремісників, торгівців, рантьє тощо. З постанням цього численного, матеріально забезпеченого третього класу демократичні свободи поширилися з аристократії на широкі верстви європейського суспільства. Отже, підґрунтям європейського демократичного суспільства є добробут, що базується на ефективній ринковій економіці.

Зауважимо, що терміни «європейський» та «азійський спосіб виробництва» умовні. Наприклад, у Японії, розташованій на Далекому Сході, панує європейський спосіб виробництва, заснований на приватній власності. А європейська країна Албанія, де всі засоби виробництва ще недавно належали державі, – типовий зразок азійської економіки. Крім того, за незначним винятком, історія не знає країн, де була б лише державна або лише приватна власність на землю та інші засоби виробництва. Тобто, зазначені способи виробництва не існують у чистому вигляді. Залежно від панівного типу власності, внутрішнього устрою, економіки, політики, ідеології країни розвивалися явища, що зближували її або з азійськими деспотіями, або з європейськими державами.

Арнольд Тойнбі (1992) вважав, що в Європі протягом останніх сторіч конкурують між собою дві цивілізації – західнохристиянська та східнохристиянська (за сучасною термінологією – європейська та євразійська). Вони базуються на різних способах виробництва – європейському ринковому та азійському, що не визнає ринок та приватну власність. Яке ж місце України серед цивілізацій Європи?

Україна і Європа

Традиційне для радянської історіографії твердження про споконвічну приналежність України до євразійської цивілізації не таке однозначне, як про це говорять сучасні російські геополітики, бо суперечить численним історичним фактам. Їх неупереджений аналіз свідчить про дуже давні органічні зв'язки України з Європою.

Їх підґрунтя заклали греко-римські впливи на територію України, початок яких сягає VII ст. до н.е. Як відомо, середньовічна Європа постала на римському фундаменті в межах поширення його культурно-історичних впливів. У Східній Європі вони територіально охоплювали й Україну, куди ідея державності потрапила з античного Середземномор'я і реалізувалася в розвиненому середньовіччі у Київській Русі одночасно з постанням інших середньовічних держав Європи. Ця перша українська держава за головними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а отже, органічною частиною молоді європейської цивілізації (Залізник, 1997, с. 155).

Держава Київська Русь IX–XIII ст. мала із Заходом тісні економічні, політичні, культурні зв'язки. Зокрема, Русь виникла вздовж торговельного шляху з Балтії до Середземномор'я, що являв собою східну частину загальноєвропейської торговельної мережі. Торговий шлях «із варяг у греки» зв'язував по Дніпру Скандинавію з Візантією, інкорпоруючи Україну-Русь до європейського ринку.

Таким чином, Русь була включена в спільний європейський економічний простір з моменту свого виникнення. На теренах Русі-України поширилась європейська срібна монета динарій, що є переконливим доказом домінування торгово-економічних зв'язків західного спрямування. Як свідчать династичні шлюби київських князів, політичні зв'язки Русі були теж спрямовані на Захід. «Тестем Європи» звали Ярослава Мудрого, найближча рідня якого була одружена з членами багатьох королівських династій Європи (Швеція, Норвегія, Франція, Німеччина, Польща, Угорщина, Візантія).

Держава Київська Русь була влаштована за європейськими принципами і була місцевим різновидом європейської державності середньовіччя. Соціально-економічні процеси були аналогічні загальноєвропейським. Певна економічна й політична незалежність мешканців міст (ремісників, купців) та великих землевласників (бояр, церкви) не сприяли монополізації влади князем і перешкоджали виникненню деспотичного режиму.

Княжа дружина була різновидом європейського лицарства, яке було становим хребтом середньовічної Європи. Тому дружинно-

лицарська культура міцно прив'язувала Русь до Європи ментально та культурно.

Прийняття загальноєвропейської релігії християнства інкорпоровало Київську Русь у європейську духовну спільноту. Наголос євразійців на споконвічній з часів Святого Володимира принциповій конфесійній відмінності Русі від Заходу, є явним перебільшенням. Адже православ'я декларувало своє відділення від західного християнства вже після виникнення і християнізації Русі – у 1054 р., а остаточно сформувалося лише у пізньому середньовіччі. По суті, Київська Русь була християнською, але не православною в сучасному розумінні слова.

Татаро-монгольське нашествя 1237–1242 рр. перервало зв'язок північно-східної Володимиро-Суздальської Русі з Європою. Однак Новгород, Псков, Полоцьк, Київ, Галич продовжили свій розвиток в лоні Європи. В Україні монгольське іго тривало вдвічі менше, ніж на Верхній Волзі – 126 років до поразки татар на Синіх Водах 1362 р. На цей час лідерство в Південній Русі перебрало Галицько-Волинське князівство, яке було прямим нащадком та спадкоємцем княжого Києва. Данило Галицький встановив найтісніші зв'язки з Польщею та Угорщиною. З метою організації хрестового походу проти татар він тісно контактував з папою римським, представник якого коронував князя як європейського короля. Галицько-Волинське князівство економічно, політично та культурно було пов'язане з Європою настільки тісно, що нерідко звалося в європейських хроніках королівством. Як і більшість королів країн Європи, Данило Галицький бореться з феодалною вольницею, спираючись на економічний, політичний та військовий потенціал міст. Саме з цією метою він будує нові міста, зокрема Львів. Тут поширюється латина, якою написані грамоти останніх галицьких князів (Грушевський, 1992, т. 2, с. 483–485).

У литовсько-польський період XIV–XVIII ст. Україна втратила незалежність, але зберегла тісні зв'язки з Європою. Тривалий час зберігалися старі місцеві порядки. Литва встановлювала контроль над Волинною та Київським Подніпров'ям «без гвалту і крику... бо старини не рушила, а новини не вводила». Незважаючи на бездержавність та національне гноблення, що особливо посилювалося

після злиття Литви з Польщею 1569 р., Україна з XIV по XVII ст. продовжувала розвиток у лоні європейської цивілізації. Аджє і Литва, і Польща були європейськими країнами.

З кінця X по XVIII ст. Україна територіально входила до сфери функціонування західноєвропейської монетної системи, що вказує на переважно західний напрям її торгово-економічних зв'язків. В XI–XII ст. основною монетою України-Русі був західноєвропейський срібний динарій, в XIII–XV ст. – празький грош. У XV – на початку XVIII ст. основу грошового обігу України становили талери та соліди західно- та центральноєвропейського карбування.

Грошовий обіг Московської держави з моменту зародження і до грошової реформи Петра I, на відміну від України, характеризувався тісним зв'язком з монетною системою не Європи, а Золотої Орди. Так, у XIV–XV ст. на Верхній Волзі поширилась золотоординська (джуджицька) монета. З XIV і до початку XVIII ст. Москва та інші міста Ростово-Суздальської землі карбували власну монету за татарською технологією та взірцями Золотої Орди.

Про західні зв'язки української економіки протягом розвиненого та пізнього середньовіччя переконливо свідчить і той факт, що європейська монета ходила в Україні з кінця X ст. до початку XVIII ст., тобто до правління І. Мазепи включно. Лише жорстка монетна реформа Петра I початку XVIII ст. зруйнувала товарно-грошові зв'язки України з Європою і переорієнтувала їх на Росію.

У козацькі часи зв'язки України з Європою суттєво зміцнилися. У XVI–XVIII ст. стрижнем українського етносу стало козацтво. В Європі українців називали «козацькою нацією», а Україну «країною козаків». Як уже згадувалося, козацтво – це своєрідний український прояв традицій європейського лицарства, яке відіграло провідну роль на середньовічному етапі розвитку європейської цивілізації (Залізняк, 1994, с. 163–180). Лицарство – суттєвий елемент, що відрізняє середньовічний Захід від східних деспотій (Кардини, 1987).

Аграрна колонізація українських степів XVI–XVIII ст. була спричинена потужним економічним розвитком Європи і зростанням попиту на українське збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію. Колонізація родючих земель лісостепової та степової України в умовах татарської небезпеки набула специфічної збройної

форми – козацтва. Отже, сам феномен українського козацтва зумовлений глобальними соціально-економічними процесами у пізньосередньовічній Європі. Сільськогосподарська продукція вивозилася на захід чумацькими валками через Краків та Гданськ. А чумакування – це оптова торгівля, різновид ринкової економіки, властивий ранньобуржуазній Європі. Тобто, в козацькій Україні відбувалося становлення ринкової економіки, зародження буржуазних відносин, формування ринкового господарства європейського типу.

Остаточне утвердження прогресивних європейських тенденцій в економіці України відбулося в середині XVII ст. Буржуазна революція, що прокотилася континентом у XVI–XVII ст., сягнула й України. Дослідники неодноразово відзначали її виразні риси в Національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Показово, що лідер англійської буржуазної революції О. Кромвель привітав Богдана Хмельницького з перемогою. Після козацького повстання середини XVII ст. поміщицьке феодальне землеволодіння поступилося козацькій займанщині, що по суті була примітивною формою приватної власності на землю, на якій базується русійна сила європейської цивілізації – ринкова економіка. На зміну феодальним помістям з кріпаками прийшло засноване на приватній власності на землю, найманій праці та оптовій торгівлі (чумакуванні) ринкове сільське господарство.

Проголошення української гетьманської держави знаменувало початок становлення в Україні правового суспільства європейського типу, що передбачало не властиву євразійській цивілізації виборність посадових осіб. Полково-сотенний військовий устрій, що сформувався на Запорізькій Січі, поширився на всю територію України. Гетьман – це український президент, що демократично обирався вільними громадянами – козаками. Вибори гетьмана, полковників, сотників відбувалися на відповідних радах. Кожен з обраних уособлював верховну владу на певній території лише до наступних виборів. Посадовим особам на час обрання видавали рангові маєтності, які при переобранні відбиралися. Генеральна старшина (писар, обозний, суддя, осавул) були радою міністрів при гетьмані. Міста користувалися загальноєвропейським магдебурзьким правом. Регулярно вибирали вйта (сучасного мера міста). Судову

владу здійснювали судді на основі давнього Литовського статуту, що ґрунтувався на праві Київської Русі (Дорошенко, 1991, с. 344–358).

Отже, українська гетьманська держава спиралася на прогресивне для свого часу ринкове сільське господарство, мала демократичний устрій з розподілом влади і перебувала на шляху становлення правового суспільства європейського типу та буржуазних відносин.

У козацькі часи Україна була країною високої європейської культури. Згадаймо свідчення іноземця Павла Алепського 1652 р.: «Мало не всі українці і більша частина їхніх жінок уміють читати... Козацькі малярі навчилися від франків і ляхів малювати зовсім схожі образи з живих людей. Ігумени київських монастирів – люди вчені, знавці права, або юристи, філософи і красномовці. У Лаврі є прехороший печатний дім, що обслуговує весь край той». Очевидці свідчать, що в козацькій Україні письменними були навіть селяни. Особливо вражали іноземців багатоголосий партесний спів і знання українцями нотної грамоти. До речі, багатоголосся – елемент музичної культури європейського Відродження, що інтенсивно проникає в Україну з XVI ст.

Першим вищим навчальним закладом у Східній Європі стала Кисво-Могилянська академія, заснована на початку XVII ст. на зразок європейських університетів. Чимало було в Україні і випускників західних університетів. Так, легендарний Морозенко (полковник Морозовицький з оточення Богдана Хмельницького) закінчив два університети. Переважна більшість гетьманів мали вищу освіту. До речі, цього не можна сказати про тогочасну європейську знать, не кажучи вже про московське дворянство. Навіть найближче оточення Петра I відзначалося низьким освітнім рівнем. Наприклад, О. Меньшиков був неписьменним. Серед освічених людей України була поширена латина – мова науки та міжнародного спілкування в Європі (Огієнко, 1918, с. 12–58).

У мистецтві (живопис, гравюра, скульптура, музика, театр, література, архітектура) цього періоду панує загальноєвропейський стиль бароко, який, однак, набуває в Україні специфічних рис. Українське бароко, на відміну від західноєвропейського, має урочистий і життєрадісний характер. Це зумовлено загальнонаціональним піднесенням в Україні у середині XVII ст. До

речі, ізольована від Європи Росія так і не створила власного стилю бароко і отримала його в готовому вигляді з України або безпосередньо з Європи у XVIII ст.

Указом 1801 р. Павло I заборонив будівництво церков у Малоросії у стилі українського бароко. Ця дата символізує початок рішучого відриву України від Європи і поглинання її Російською імперією. Про міцність різноманітних зв'язків України з Європою свідчить той факт, що для переорієнтації її на схід імперському уряду знадобилося більше 150 років цілеспрямованих, інтенсивних зусиль. Великий культурний та економічний потенціал України був загарбаний Російською імперією у XVIII ст., про що докладно пише І. Огієнко (1918, с. 59–110). Типовим прикладом є політика агресивного меркантилізму Петра I відносно економіки України.

На початку XVIII ст. Україна жваво торгувала з Європою зерном, сіллю, худобою, медом. З метою переорієнтації української торгівлі з Заходу на Схід та збагачення імперської казни Петро I обкладає українських купців великим митом. Вивозити товари на захід дозволялося лише через Архангельськ, Петербург та Ригу. В той же час стимулювали переселення в Україну російських купців, звільняючи їх від податків. Тому, щоб хоч якось вижити, українське купецтво намагалося прийняти у компаньйони росіянина.

Платили великі гроші візникам-росіянам, з яких при вивозі товарів не брали мита. Ще у 1835 р. російських купців, що забажають поселитися у Києві, на три роки звільняли від податків. Внаслідок таких заходів національна економіка України була підірвана, а торгово-економічні зв'язки були штучно переорієнтовані з Заходу на Схід (Дорошенко, 1991, с. 397–403). Сумні наслідки цього дають про себе знати і зараз.

Такими жорсткими заходами розпочалося втягування України в неринкове, кріпацьке господарство Російської імперії. Разом з тим, видатний український історик та економіст О. Оглоблін переконливо показав, що українська економіка лишалася інкорпорованою в європейську не тільки у XVIII, XIX, а й навіть на початку XX ст., аж до приходу до влади більшовиків.

Сумними віхами поглинення України деспотичною імперією є скасування Гетьманщини 1764 р., знищення Січі 1775 р., введення

кріпацтва 1783 р., переведення освіти, друкарства та церковної служби на російську мову. Символом поневолення Східної України Росією можна вважати вже згаданий імператорський указ 1801 р. про заборону будівництва церков у «малоросійському стилі», тобто в стилі козацького бароко. Разом з тим, Західна Україна, і перш за все Галичина та Волинь, входила до складу європейських держав аж до середини ХХ ст. Спочатку це була Австро-Угорщина, а у міжвоєнний період – Польща. Незважаючи на відсутність державного суверенітету, національний гніт, Західна Україна зберегла тісні культурні та економічні зв'язки з Європою. Завдяки незрівнянно вищому рівню громадянських свобод в Галичині, порівняно зі Східною Україною, галичани зберегли національну українську свідомість. Її не вдалося знищити навіть жорстокими репресіями проти свідомих українців Галичини, що протягом половини сторіччя проводила Москва після загарбання Західної України 1939 р. Європейська національна свідомість галичан стала могутнім каталізатором національно-визвольних змагань українців у наш час.

Отже, Україна остаточно була поглинена східноєвропейською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямиї спадкоємці СРСР, лише в середині ХХ ст. з приєднанням Галичини до СРСР. Неупереджений аналіз історії Східної Європи спростовує імперський міф про Україну, як споконвічну частину східнохристиянської цивілізації, серцем якої є Москва. Навпаки, історичні факти переконливо свідчать, що опинилися ми в очолюваній Москвою євразійській спільноті зовсім недавно і далеко не з власної волі.

Євразійська цивілізація і Росія

Якщо європейська цивілізація почала формуватися 1500 р. т. в ранньому середньовіччі і базувалася на ринковому виробництві, то євразійська значно молодша. В її основі лежав неринковий азійський спосіб виробництва, що, за К. Марксом, не визнавав приватної власності. Нединамічна економіка, яка базувалася на примусовій праці, створювала передумови для відставання, стагнації та неминучого краху суспільств, в основі яких вона була.

Азійський спосіб виробництва з відповідним йому деспотичним державним устроєм закорінився у Східній Європі лише в ХІV–ХV

ст. з формуванням Московського царства. Певні передумови для цього виникли ще за Київської Русі. Річ у тім, що середньовічний світ Європи не був однорідним. Якщо захід континенту розвивався під латино-римським мовно-культурним впливом, то схід – під греко-візантійським. Важливо, що в цьому розмежуванні конфесійний аспект був вторинним, похідним від геополітичного, культурного та мовного факторів.

Як відомо, середньовічна Європа виросла на культурно-історичній спадщині стародавніх Греції та Риму. Західна Європа разом з латиною Стародавнього Риму успадкувала не тільки Святе Письмо, а й усю античну літературу. Біблія у слов'янському світі Східної Європи поширювалась з Константинополя староболгарською мовою. Багата антична література у Візантії зберігалася мовою класичної Греції, якою розмовляв константинопольський двір до його захоплення турками у 1453 р.

Отже, церковнослов'янська (староболгарська) мова певною мірою відгородила східне слов'янство від джерел античної культури. У той же час латина зв'язала ранньосередньовічну Західну Європу з античною спадщиною. Остання дала велику перевагу європейському Заходу порівняно зі Сходом, який постійно відставав у темпах розвитку. Згадаймо лише той факт, що в Західній Європі перші університети з'явилися у XII ст., а у Східній – лише на початку XVII (Києво-Могилянська академія). Причому, остання створювалася за західними зразками, і виникла в ході «латинізації» України. Мається на увазі процес поступового входження України в коло західноєвропейської цивілізації, що відбувався в XVI–XVII ст. шляхом поширення в Україні латини, західноєвропейської культури (ренесанс, бароко), європейських державних інститутів (магдебурзьке право) тощо. Без цих західноєвропейських новацій неможливо уявити козацьку Україну. Отже, вони є важливими, навіть визначальними, органічними складовими української національної культури, ментальності, історії порівняно з культурою та історією наших східних сусідів.

Крім церковнослов'янської мови, яка фактично була перепорою на шляху засвоєння Східною Європою культурно-історичної спадщини античного світу, Візантія прищепила східному слов'янству

деякі негативні риси свого державного устрою. Мається на увазі елементи східного деспотизму, що здавна були властиві Східноримській імперії у вигляді беззастережної монополії константинопольського базилевса на всі види влади, у тому числі духовну. Золототканий одяг православних священників походить від царських риз константинопольського патріарха, які дарував йому візантійський імператор зі свого плеча під час призначення головою православної церкви.

З царським одягом православних патріархів, що символізує залежність духовної влади від централізованої держави, контрастує скромний одяг католицьких церковників, що підкорялися папі римському і прямо не залежали від світських правителів. Отже, традиційна залежність церкви від деспотичної держави, властива Російській імперії, глибоко закорінена у візантійську традицію цезарепапізму. Ця негативна спадщина Візантійської імперії створила у Східній Європі певні передумови для закорінення тут з приходом татар деспотії східного типу, суттєві елементи якої збереглися в Російській імперії до нашого часу (Залізняк, 1994, с. 208–227).

Розглянемо головні етапи поширення та розвитку у Східній Європі азійського способу виробництва, що став підґрунтям східноєвропейської цивілізації.

Історичні умови виникнення та розвитку Московської держави принципово відрізнялися від умов України-Русі. Історична ситуація на Верхньому Поволжі в часи закладення підвалин майбутнього Московського царства сприяла зміцненню тут сильної і централізованої влади в особі князя-самодержця. Володимиро-Суздальське князівство як безпосередній попередник Московського сформувалося у XII ст. внаслідок колонізації Верхнього Поволжя ільменськими словенами і кривичами Верхнього Подніпров'я та цілеспрямованого переселення київським князем Юрієм Долгоруким залежного населення з Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Слов'янські колоністи опинилися в оточенні чужого за культурою фінського населення Верхнього Поволжя. Затвердитися, зберегти свою культуру було можливо тільки за сильної необмеженої влади князя-самодержця. Уже син Юрія Андрій Боголюбський прибрав до рук усю політичну, військову та судову владу на землях майбутньої

Московії. Так на східних землях Київської Русі виникло князівство із деспотичною, централізованою владою, що пізніше підірвало могутність Києва, спаливши та пограбувавши його 1169 та 1203 рр. (Соловьев, 1989, с. 186–190).

Абсолютна влада, започаткована Андрієм Боголюбським, остаточно утверджується у Московському князівстві з приходом татар. Зародки необмеженого самодержавства стали благодатним ґрунтом для вкорінення тут золотоординської моделі деспотії східного типу. Перші кроки в цьому напрямку зробив легендарний для російської історії князь *Олександр Невський* (1220–1263 рр.), який першим зробив цивілізаційний вибір для майбутньої Московської держави між Заходом і Сходом на користь останнього.

Головний удар татарської навали прийняли на себе міста Русі. Крім того, що були зруйновані осередки ремесла і торгівлі, міста стали головним джерелом данини для хана. Відплив грошей загальмував розвиток ринкових відносин, призвів до відновлення натурального товарообміну. Припинилося накопичення капіталів і перетворення міщан на середньовічне бюргерство, далекого попередника середнього класу сучасного європейського суспільства. У бюргерському середовищі пізніше зародилися буржуазні відносини. Тобто, тоді, коли татари загальмували розвиток міст на Русі, у Західній Європі він продовжився в напрямку становлення ринкової економіки і правового суспільства (Криворотов, 1990).

Міста на Русі перешкоджали встановленню абсолютної влади князя. У боротьбі з міщанами Олександр Невський привів на Русь татар. Він заходився стягати податки для Золотої Орди, за що отримав у своє розпорядження татарську кінноту. З її допомогою Невський жорстоко придушує антитатарські повстання в ряді міст Північно-Східної Русі, знищуючи паростки європейського способу виробництва, закладаючи підвалини азійської деспотії золотоординського зразка.

У XIII ст. Русь стала полем битви двох цивілізацій. Якщо татари уособлювали собою Азію, то Лівонський орден у Балтії – Європу. Невський робить вибір на користь Азії. Усі свої сили він спрямовує не проти татар, що розгромили Київську державу, в тому числі його рідну Володимиро-Суздальську землю, а проти експансії Європи на

руські землі. Фактично, своїми перемогами над шведськими та німецькими лицарями 1240 та 1242 рр. він захистив право Північно-Східної Русі на азійський шлях розвитку (Криворотов, 1990, с. 28–30). Для цього він мав вагомій особисті причини.

Батько О. Невського князь Переяслава-Заліського Ярослав Всеволодович під час навали монголів на Верхню Волгу 1238 р. не чинив опору Батию і здався на волю переможця. За це отримав від монголів ярлик на княжіння. Його син Олександр зблизився і побратався зі старшим сином Батия Сартаком, фактично ставши прийомним сином хана (Гумилев, 1994, с. 132; Карамзин, 1993–1994, т. IV, с. 195). Цікаві факти колабораціонізму Олександра Невського з монголами зібрав В. Білінський (2009). Зокрема, він пояснює карколомну «кар'єру» сина упокореного князя в стані завойовників тим, що Олександр, відповідно до відомої монгольської практики, провів юність в заручниках (аманатах) у ставці Батия (Білінський, 2009, т. I, с. 139–147). Тут Олександр не тільки зблизився з Сартаком, але й пройнявся монгольським степовим духом, який пізніше приніс на Володимиро-Суздальщину. Італійський мандрівник П'єтро Карпіні (1911, с. 8) сповіщає, що 1246 р. юний Олександр виконував роль особистого перекладача хана під час мученицької смерті чернігівського князя Михайла в ставці Батия.

Коли Сартак прийшов до влади, Олександр доніс монгольському побратимові на рідного брата Андрія, який на той час правив у Володимирі, але повстав проти татар разом з Данилом Галицьким. У 1252 р. війська Сартака після жорстокої різанини скинули Андрія і посадили на великий престол свого ставленика Олександра. Навіть російські історики визнають, що «саме колабораціонізм Олександра Невського стосовно монголів, зрада ним братів Андрія та Ярослава в 1252 р., стали причиною встановлення на Русі ярма Золотої Орди» (Родина, 1993, №11, с. 30). Протягнутий монгольським духом і психологією агресивного степовика він приніс принципи східного деспотизму і ментальності імперії Чингізидів на Володимиро-Суздальщину, яка з XIII до XVI ст. розвивалася як абсолютно залежний від Орди улус. Князі не передавали владу у спадок, а отримували ярлик на неї після принизливої процедури у ставці хана (Карамзин, 1993–1994, т. IV, с. 291, 312).

Олександр ревно служив монгольському хану на Верхній Волзі. Він перший князь, який сам привів татар на Русь і робив це п'ять разів. У 1257 р. він провів перепис населення на підвладних землях для його тотального оподаткування татарами. Останнім не вдалося підкорити Псков та Новгород. Це зробив у 1257 р. їх вірний слуга князь Олександр, який не тільки зрадив своїх рідних братів Андрія та Ярослава, але й віддав татарам на вірну смерть сина Василя, що відмовився коритися загарбникам. Воюючи з німцями та шведами на заході, О. Невський захищав не незалежність Володимиро-Суздальського князівства, а цілісність монгольської імперії Чингізидів, улусом якого воно на той час стало, в тому числі і завдяки його власним зусиллям. Прямі нащадки Олександра Невського вірно служили татарам до XVI ст., за що мали пріоритет у ханів Золотої Орди на отримання ярликів на княжіння. Започаткувавши 300-річне татарське рабство у Північно-Східній Русі, «...О. Невський зробив доленосний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу» (Родина, 1993, №11, с. 30).

За Олександра Невського княжа влада значно посилилась за допомогою татар. Ще сильнішою вона стала за *Івана Калиту* (1325–1340 рр.), який на чолі 50-тисячного татарського війська вславився кривавими погромами повсталих проти татар Твері, Торжка, Кашина, за що став головою золотоординської адміністрації на Верхній Волзі. За вірну службу ханові (придушення антиатарських повстань, збір податків) Калита отримав право на приєднання до Москви сусідніх князівств. Так, за допомогою татарської кінноти почалося «збирання» Москвою руських земель, на яких ставленики Орди – московські князі – ревно насаджували золотоординський варіант деспотії східного типу (Покровський, 1926, с. 116–119).

Московське князівство навіть після перемоги над Мамаєм на Куликовому полі 1380 р. фактично лишалося улусом Золотої Орди. В моду увійшов татарський одяг, знать переходила у мусульманство, а татарська мова за Василя II стала мало не державною. Державний устрій Московського князівства формувався значною мірою за зразком золотоординського. Це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, фінансової та грошової систем тощо. Навіть терміни «таможня», «казначейство», «ямська» служба, «деньги» – тюркського

походження. На ранніх московських монетах присутні татарські написи. Грошову систему також запозичено з Орди. Це стосується як основних номіналів грошей (деньга, алтин та ін.), так і способів карбування монети. За золотоординською технологією в Москві карбували гроші з XIV ст. до 1699 р., коли Петро I європеїзував грошову систему імперії.

Прийняття татарами 1312 р. під час правління хана Узбека мусульманства стимулювало приток на Верхню Волгу хрещених татар, що несли в Московське князівство татарські порядки. Молоде Московське князівство потребувало сильної армії. В ті часи неперевершеною ударною силою була татарська кіннота. Московські князі радо запрошували на службу татарську знать з дружинами, що осідали в столиці та інших містах держави. Татарські батири стали провідним елементом московського війська. Ці періодичні ін'єкції татарської крові супроводжувалися трансплантаціями цілих військових азійських структур. Наприклад, опричина була запозичена і перенесена на московський ґрунт Іваном IV з татарської військової практики.

Образний опис становлення московської деспотії східного типу під впливом Золотої Орди подає російський філософ Г. Федотов у книзі «Росія та свобода»: «В самій московській землі вводять татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не ззовні, а зсередини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, вливаючись у ряди служивих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній пласт людності і вивозився до Москви, замінюючись прийшлими та служивими людьми. Без винятку викорчувували всі місцеві особливості та традиції...

Всі стани були прикріплені до держави службою та тяглом. Людина вільної професії була явищем немислимим у Москві... Кріпосна неволя стала повсюдною саме тоді, коли вона відмирала на Заході. Рабство диктувалося не примхами владарів, а новим національним завданням: створення імперії на злиденному економічному підґрунті. Тільки крайньою напругою, залізною

дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно зростаюча держава».

Не останню роль у формуванні московської деспотії відіграла церква. Загальновідому віротерпимість Орди російський історик М. Покровський пояснював активним колабораціонізмом московської церкви з татарами. Це було вигідно останнім, оскільки церква «молилася за хана». Правове становище церкви починають визначати ханські ярлики. Навіть після звільнення з татарської неволі московські церковники XV ст. підкреслювали свій високий статус, посилаючись на 7 ханських ярликів. Отже, Московська деспотія була створена значною мірою за допомогою маріонеткової церкви (Покровський, 1929, с. 162–171).

Однак, класична модель східної деспотії, що спирається на бюрократично-військовий служивий стан, склалася в Росії не одразу. Значний внесок у її формування зробив *Іван IV Грозний* (1546–1584 рр.) (Криворотов, 1990, с. 53–66). Незважаючи на несприятливі умови XVI ст., у Росії почало розвиватися ринкове господарство. Багаті землевласники-бояри відпускають кріпаків на оброк. Селяни налагоджують товарне виробництво зерна, яке реалізують у Західній Європі через Псков та Новгород. Ці міста йшли європейським шляхом розвитку, мали самоврядування і тісні торговельні зв'язки з ганзейським союзом міст Північної Європи (Покровський, 1929, с. 206–224).

Свобода базується на незалежному від верховної влади джерелі прибутків. Іван IV розумів, що економічна незалежність виробника породжує політичну свободу, а відтак, підриває абсолютну деспотичну владу великого князя. Щоб зберегти монополію на владу, він знищує перші паростки ринкової економіки в Росії.

Для цього за золотоординським зразком було створено «спецвійсько», своєрідну таємну поліцію – опричину. Її головним завданням було знищення товарного виробництва зерна на боярських землях, а також осередків товарного, європейського способу виробництва у Новгороді та Пскові. Все це швидко і по-азійськи жорстоко було виконано опричниками. Тим більше, що за указом великого князя майно жертви діставалося убивці (Селюнин, 1988, с. 216–224).

Отже, Іван IV надав перевагу абсолютній владі перед ефективною ринковою економікою. Результати не забарилися. Росія втратила вихід до Балтії, вся країна лежала в руїнах, міста і села спустошилися. Прямим наслідком переходу до примусової, кріпацької праці була економічна, політична, військова та урядова криза початку XVII ст. У цей так званий «смутий час» Росія мало не втратила державності.

Після погромів Івана Грозного ринкова економіка поступово відроджується в середині XVII ст. за царя Олексія Михайловича. Розвивається торгівля, зміцнюються економічні зв'язки із Заходом, засновуються перші мануфактури, заводяться «полки іноземного строю» (Криворотов, 1990, с. 34). Незмірно зріс економічний та військовий потенціал Московського царства після приєднання України. В середині XVII ст. Україна за площею дорівнювала Московській державі, а за чисельністю населення навіть перевищувала її. Нові землі московської корони були надзвичайно багаті не лише природними та людськими ресурсами, але й мали розвинуту для свого часу ринкову економіку європейського типу, великий інтелектуальний потенціал. Освічені українці понесли набуток європейської цивілізації до темної, пригніченої деспотичними порядками Москви (Огієнко, 1918, с. 59–110).

Російська історична наука однозначно позитивно ставиться до реформаторської діяльності *Петра I* (1672–1725), що «прорубав вікно у Європу». Але чи справді його реформи були спрямовані на введення Росії до кола європейських держав? Він створив армію і флот за європейським зразком, європеїзував грошову систему, вдягнув мешканців столиці в європейські камзоли. Цар розумів значення промисловості для могутності держави і заснував численні заводи та мануфактури.

Однак усі ці заходи мали яскраво виражену мілітарну спрямованість. Петра I цікавила не розбудова економіки, а зміцнення військового потенціалу для експансії у західному та південному напрямках. Реформи проводили за рахунок надцентралізації влади, позаекономічного примусу до праці, посилення кріпацтва, а не шляхом розвитку ринкової економіки, як це робили в Європі.

Показово, що саме за царювання Петра I продуктивні сили країни були максимально одержавлені. Так, з 1700 по 1710 р. побудовано 14

казенних металургійних заводів і лише 2 приватних. В. Ключевський писав, що навіть приватні фабрики та компанії набули характеру державної установи. Характерна історія з мануфактурами, що виготовляли сукно для військових мундирів. З самого початку цар душив приватну ініціативу, надаючи пільги та фінансуючи з казни державні суконні підприємства. Незважаючи на суворі покарання, зловживання у галузі досягли небачених розмірів. А сукна для армії весь час не вистачало. До того ж, через низьку якість воно не могло конкурувати із сукном приватних підприємств чи закордонним. Всі спроби налагодити виробництво сукна на державних мануфактурах Росії у XVIII ст. не мали успіху. Лише у 1816 р. держава віддала цю справу у приватні руки, і через 6 років виробництво сукна перевищило попит на нього (Селюнин, 1988, с. 182, 183).

Індустріалізація країни за Петра I базувалася на примусовій праці та надексплуатації народу, що, як відомо, є суттєвою ознакою азійського способу виробництва. У кріпосницькій державі вільних рук не було, і самодержець вирішив проблему забезпечення нових промислових підприємств, приписавши до них кріпаків. Експлуатація на металургійних заводах Уралу набула нелюдських форм, коли робітників приковували до тачок і живцем ховали під землею.

Тотальний наступ здійснювався і на внутрішній світ людини. Надцентралізація призвела до одержавлення духовної сфери. За Петра I церква остаточно стала елементом імперського державного організму на чолі з окремим міністерством – Синодом.

Фактично, лідер деспотії східного типу з архаїчною і неефективною системою господарювання намагався побудувати європейську економіку азійськими методами. До речі, таку ж спробу, тими ж способами і з тим же негативним результатом повторив Сталін. Одразу після смерті імператора Петра I відбувається різкий спад виробництва, а господарство без економічних стимулів набуває застійного, інертного характеру.

Якщо у 1718 р. Росія вийшла на перше місце у світі по виплавці чавуну, то через 50 років Англія виробляла його у 15 разів більше. З 848 кораблів, що були у Росії на Балтиці за Петра I, після його смерті в море могли вийти лише кілька суден. Успіхи, досягнуті в результаті

насилства над економікою, виявилися нетривкими й ілюзорними (Селюнин, 1988, с. 182).

У часи татарської неволі та необмеженої сваволі Івана Грозного Московська держава остаточно втратила незалежний аристократично-лицарський стан. Мається на увазі знищена опричниками верства незалежних землевласників бояр, які були прямими нащадками дружинно-боярського лицарства Київської Русі. Це мало для Росії фатальні наслідки. Адже *лицарство* було стрижнем середньовічного європейського суспільства. Феодальна аристократія середньовічної Європи економічно не залежала від короля, бо спадково володіла значними земельними угіддями. Ця економічна незалежність від королівської влади була підґрунтям лицарських вольностей. Закріплені середньовічним законодавством у вигляді станових привілеїв вони започаткували розподіл влади, що лежить в основі сучасної парламентської демократії Європи.

Становлення сучасних численних свобод людини відбувалося в середньовічній Європі шляхом поступового поширення вольностей незалежного лицарського стану на інші суспільні верстви. Російський філософ Г. Померанц писав: «Європейська воля вся виросла з аристократичних і патриціанських вольностей».

У середньовічній Україні лицарство було представлене спочатку княжою дружиною, а пізніше шляхтою та певною мірою козацтвом. Пізньосередньовічна Московська держава XIV–XVIII ст. не знала лицарства в європейському розумінні, бо формувалася під потужним впливом східної імперії Чингізидів. Як відомо, східним деспотіям лицарський стан не властивий, адже лицарські вольності у Європі базувалися на економічній незалежності феодала від володаря. В основі цієї незалежності лежала спадкова власність на землю. Тож, у Росії, якій традиційно не властива приватна власність, зокрема на землю, не міг існувати економічно незалежний лицарський стан. Петро I казав іноземному дипломатові: «В Росії шляхтичем є той, на кого я зверну увагу, і лише так довго, як я мою увагу на нього звертаю». Московські дворяни були холопами царя, яких за провини шмагали батогами, чого навіть уявити не міг європейський лицар.

Зазначалося, що через відсутність лицарства Росія не знала ні співців лицарської слави (скальдів, труверів, кобзарів тощо), ні власного

лицарського епосу, на основі якого формувалася європейська література, що в свою чергу стала підґрунтям європейської ментальності. Так, Тарас Шевченко заклав основи не тільки української словесності, але й свідомості. У відповідності з європейською традицією його творчість постала на козацькому епосі, про що промовисто свідчить назва його першої поетичної збірки – «Кобзар».

Відсутність власного лицарства і відповідно лицарського епосу зумовила відмінний від європейського шлях формування російської словесності та пов'язаної з нею ментальності. Якщо в Європі, зокрема в Україні, провідну роль у цьому процесі грали власні епічні лицарські традиції, то Росія, не маючи власного епічного ґрунту, розвивалася під потужним впливом Заходу. Перш за все мається на увазі знаменита російська література XIX – початку XX ст., постання якої, значною мірою, пояснюється європеїзацією Росії, глобальним поширенням гуманістичних цінностей європейської цивілізації на Схід. Адже інтерес до людини як найвищої суспільної цінності – характерна риса європейської духовної культури. В азійських деспотіях окрема людина не варта уваги, а є лише матеріалом для побудови держави або її щасливого майбуття.

Отже, цінності європейської цивілізації в Росії, на відміну від України, не мали місцевого підґрунтя і були отримані ззовні. Зрозуміло, що цей процес запозичення чужого не міг не викликати потужної протидії прибічників місцевих традицій.

Під європейським впливом в Росії постала верства західників, що ідейно протистоять російським традиціоналістам і в наш час. Так, у російському суспільстві виник розкол між все зростаючим прошарком носіїв європейського гуманізму та архаїчною колективістською свідомістю традиційного російського суспільства, яке було поживним ґрунтом як для деспотичного царського, так і для тоталітарного більшовицького імперіалізму.

Російська імперія з її архаїчними азійськими суспільними відносинами закоріненими в деспотичні традиції Золотої Орди та неринковим виробництвом не могла існувати поряд з розвиненою Європою, не сприймаючи її прогресивних впливів. Адже з двох сусідніх країн відстала неминуче підпадає під вплив більш розвинутої. З кінця XVIII і до початку XX ст. в Росії відбувається

складний, повільний процес засвоєння західних новацій. Це стосується не тільки культури, а й перш за все сфери виробництва.

Починаючи з кінця XVIII ст., у Російській імперії дедалі виразніше виявляються елементи *європейської ринкової економіки*. Легалізується приватна власність на землю. Катерина II своїм указом передала поміщикам у довічне володіння земельні угіддя, які раніше надавала їм держава лише на час служби у війську або бюрократичному апараті імперії. У XIX ст. відбувається поступове витіснення з Росії азійського способу виробництва капіталістичним, європейським.

Економіка імперії особливо інтенсивно переходить на європейські рейки після скасування кріпацтва і створення ринку робочої сили. Уральські заводи, засновані на кріпацькій праці, занепадають, а на півдні України виникає нова промисловість, що базується на найманій праці, ринкових відносинах, передовій технології, західних інвестиціях. За короткий строк різко збільшується виплавка чавуну, і в 1899 р. Росія посідає за цим показником четверте місце в світі. Вражають темпи залізничного будівництва. Наприкінці XIX ст. Росія будувала за один рік стільки кілометрів залізниць, скільки СРСР будував за п'ятирічку.

Значно повільніше, ніж промисловість, європейський спосіб виробництва завойовував російське село. Скасуванню кріпацтва і проникненню буржуазних відносин на село довго заважала *російська община*. Її корені сягають стародавніх часів, коли землеробство у лісовій смузі вимагало концентрації зусиль кількох родин для спільної праці (розчищення від лісу сільськогосподарських угідь). Але остаточно російська община сформувалась в умовах сильної деспотичної влади як інститут кругової поруки, що полегшував експлуатацію селянина державою.

Після опричного перевороту Івана Грозного панщина стає основною формою експлуатації землеробів. Але кріпак повинен мати клаптик землі, щоб годувати сім'ю. Передання присадибної ділянки кріпакові у приватну власність було небезпечним через можливість розвитку товарного виробництва продуктів, а відтак, створенням конкуренції малоефективному господарству пана. Поміщику потрібні були не конкуренти, а дармова робоча сила, що не відволікатиметься для праці на своїй землі. Тому, щоб не давати землі селянину, її

передали у власність общини, яка перебувала під повним контролем держави (Селюнин, 1988, с. 184, 185).

Більше того, община сама була частиною деспотичної системи. Вона розподіляла повинності й податки серед селянських господарств і стежила за їх виконанням. Не потрібні були державні чиновники, щоб примусити землероба працювати на пана та платити податки. Отже, російська община на засадах кругової поруки забезпечувала ефективну експлуатацію селянства державою, відповідаючи як за повну сплату податків, так і за виконання рознарядки по рекрутам для війська.

Після скасування кріпацтва 1861 р. община сприяла збереженню російського самодержавства в його азійських формах, заважаючи приватизації землі й поширенню буржуазних відносин на селі. Для переведення сільського господарства Росії на капіталістичні рейки треба було зруйнувати цей релікт деспотизму. «Доки селянин бідний, доки він не володіє особистою земельною власністю, доки він силоміць перебуває в лещатах общини, – він залишається рабом і жоден писаний закон не дасть йому блага громадянської свободи», – писав П. Столипін. Його реформа, що базувалася на приватизації землі та визволенні селянина з пут общини, швидко дала нечуваний економічний ефект. У 1917 р. 63% селянських земель вже були у приватній власності землеробів, а Росія вийшла на друге місце в світі по експорту зерна (Селюнин, 1988, с. 185). При цьому 90% товарного зерна на той час вирощували в Україні (Субтельний, 1991, с. 235).

Але на цьому історія сільської общини, як і історія деспотизму в Росії, не закінчилась. Жовтневий переворот 1917 р. знищив буржуазні економічні відносини на селі, скасував приватну власність на землю і фактично відродив архаїчну російську общину у вигляді колгоспів.

Радянські керівники, зокрема Ленін, наголошували, що община – це зародок колективного соціалістичного сільського господарства. Однак, спадкоємність між сучасними колгоспами та архаїчною російською общиною не раз підкреслювали різні дослідники.

Образне визначення суті та історичного коріння радянської колгоспної системи дав Є. Маланюк (1995, с. 190–191): «В історії Росії немає нічого нового, нічого, що хоча б у зародку, вже раніше не існувало... Ані „совхоз“, ані „колхоз“ не є наслідком „марксизму“ чи „комунізму“ чи вигадкою більшовиків. „Совхозом“, цебто маєтком

державного сільського господарства, були поміщицькі маєтки Московської і Петербурзької імперії аж до р. 1861. „Колхозом” було кожне село („деревня”) на теренах етнографічної Московщини від початку історії тих теренів і аж до сьогодні. „Колхози” в постаті „воєнних поселеній” культивував на теренах колоніальної України в добі ніби найочевиднішої „європеїзації” імперії підручний диктатор імператора Олександра I – славнозвісний Аракчеєв... Большевизм лише продовжує й поглиблює старі історичні методи з „індустріалізацією” Петра включно... Сам Карл Маркс... винахідник „наукового” соціалізму прийняв, апробував і затвердив концепцію Чернишевського-Міхайловського, в якій московська комуністична „общіна” мала уможливити безпосередній „стрибок” до комуністично-марксівського соціалізму, оминаючи „страшенно довгу путь римсько-февдальної, міщансько-індустріалізованої Європи”».

Лютнева революція 1917 р. знаменувала перемогу капіталізму в Росії, тобто перемогу європейського способу виробництва над азійським, який, однак, бере реванш вже через півроку. Переможна хода європейської цивілізації на схід викликала в Росії потужну реакцію євразійського фундаменталізму, що вилася в більшовицьку *Жовтневу революцію 1917 р.* Після Жовтневого перевороту були знищені основи економіки європейського типу: приватна власність на землю і засоби виробництва, ринкові відносини і навіть самі носії цього способу господарювання – сільська та міська буржуазія. Росія вмить повернулася до органічно властивих їй традицій азійської деспотії.

«В комиссарах – дух самодержавья,

Взрывы революции – в царях...», – писав 1918 р. російський поет українського походження М. Волошин.

Більшовики знову одержавили землю і всі засоби виробництва. Відсторонивши виробників від засобів і продуктів виробництва, радянське чиновництво стало повним господарем країни. Знову запанувала примусова праця з високим рівнем експлуатації виробника державою через військово-бюрократичну систему. Селян прикріплюють до землі шляхом невидачі паспортів, а жителів міста – до фабрик і заводів через прописку. Оскільки будь-який позаекономічний примус до праці вимагає наглядачів, бюрократизація суспільства досягає нечуваних розмірів. У 1983 р. армія управлінців досягне 17 мільйонів. Високий

рівень експлуатації сприяв утриманню численної армії та активній мілітарній зовнішній політиці. Надцентралізація всіх сфер життя зумовила пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої.

Так, рятуючи імперію від остаточної загибелі у 1917 р., більшовики повернулися до споконвіку властивого імперській Росії, але неефективного в нових історичних умовах азійського способу виробництва. Російська імперія, черговий раз змінивши форму, залишилася за своєю сутністю деспотією східного типу. Більшовики не змогли протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого, ніж самоізоляція («залізна завіса»), тотальне насильство та запозичення західних новацій (марксизм, індустриальне виробництво, масове копіювання передових західних технологій та взірців техніки і зброї). Зрозуміло, що все це лише відтермінувало неминучу загибель тоталітарної деспотичної наддержави.

З 70-х років ХХ ст. тоталітарна держава імперського типу з неефективною неринковою економікою не могла прогнати своїх громадян. Вона існувала за рахунок демпінгового продажу природних багатств (перш за все нафти і газу) в Європу. Падіння цін на нафту змусило М. Горбачова розпочати «перебудову» та ввести елементи ринку до несумісної з ним системи. Як відомо, саме поширення ринкових відносин у ХІХ–ХХ ст. зумовило розпад великих європейських імперій на національні держави. Зокрема поширення європейської ринкової економіки призвело до розпаду Російської імперії у 1917 р. Лише небувалим насиллям більшовикам вдалося загнати до «тюрми народів» її колишніх в'язнів. Радянський Союз повторив долю царської Росії. Він розпався, як і його попередниця, через неефективну архаїчну неринкову економіку та несумісність деспотичного імперського устрою з сучасною ринковою економікою.

М. Бердяєв у відомій праці «Истоки и смысл русского коммунизма» дійшов висновку, що «європейська ідея власності цілковито чужа і незрозуміла не лише російському мужикові, а й інтелігентові». Аналогічні думки неодноразово висловлювали як російські, так і зарубіжні мислителі. Так, відомий англійський учений Річард Пайпс вважає, що Російській державі з найдавніших часів не властива приватна власність. А за К. Марксом це є найсуттєвішою рисою

азійської деспотії. У роботі «Темна дипломатична історія XVIII століття» він писав, що Московська держава зародилася у принизливих умовах монгольського рабства і являє собою типовий приклад східного деспотизму. Так званий «особливий шлях Росії», що зараз завзято пропагують прихильники «єдиної та неділимої», це архаїчний, історично збанкрутілий і безперспективний азійський шлях розвитку, який несумісний не тільки з економікою ринкового типу, але й сучасним європейським цивілізованим суспільством.

Не Європа накинула Росії більшовизм у формі марксизму. Навпаки, більшовизм – це органічний і закономірний результат розвитку російської національної ментальності, який поширився у світі з Москви та Петербургу. Про це багато писали видатні російські філософи, історики, письменники М. Бердяєв, Г. Федотов, В. Розанов, Ф. Достоевський, Ф. Тютчев, П. Чаадаєв, О. Герцен, О. Блок та багато інших.

Ще на початку XX ст. російський філософ М. Бердяєв писав, що «більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, – першим явищем було московське царство, другим явищем петровська імперія... Більшовизм виявився... найвірнішим деяким споконвічним російським традиціям..., методам управління і володарювання насильством... Радянське комуністичне царство має велику схожість за своєю духовною конструкцією з московським православним царством... Третій Інтернаціонал є не Інтернаціонал, а російська національна ідея... трансформація російського месіанізму» (Бердяєв, 1991).

Йому вторить Г. Федотов: «Ґрунт більшовизму в Росії підготували: історичне, фізичне і духовне рабство, община і самодержав'я царів. Російський більшовизм є природним витвором російського народу. Витвором щиро російським, національним. А накидає Росія світові комунізм, керуючись лиш своїми державними інтересами».

Останнє варто добре пам'ятати прибічникам комуністичної ідеї в Україні. Не випадково для українських комуністів відданість Росії важливіша за комуністичні принципи. Вони давно змирилися з приватною власністю, капіталістичним ринком, експлуатацією найманих робітників. Лідери КПУ самі стали багатими власниками і капіталістами, але затято захищають імперські претензії Москви до її колишньої колонії України. Українські комуністи солідаризуються

з московськими шовіністами в питаннях державного статусу російської мови, входження України в новий союз з Росією або в ЄЄП чи євразійську єдність, ненавидять українських націоналістів-незалежників і саму незалежну Україну, яка хоче втекти від московських господарів до цивілізованої Європи.

Якщо європейська цивілізація розвивається по висхідній, то в азійських деспотіях відбуваються циклічні зміни. Держави східного типу, пройшовши у своєму розвитку певний історичний цикл, повертаються до точки, з якої він почався. Такі цикли зумовлені поступовим і невпевненим проникненням ефективнішого європейського способу виробництва в застійну економіку східного типу. Однак ринкове виробництво загрожує самому існуванню деспотичної влади, що і спричинює реакцію останньої на нововведення. Паростки нового виробництва знищуються, і відновлюється непродуктивна азійська економіка, що веде до нової кризи. Остання змушує колапсуючу деспотію рятуватися шляхом запозичення небезпечних для неї ринкових елементів, і все починається спочатку.

За 800 років російської історії простежуються три подібні історичні цикли. Перші паростки ринкової економіки в XVI ст. були придушені опричниками Івана Грозного. Наслідком стала загальнодержавна криза початку XVII ст. – «смутий час». Прогресивні віяння в економіці XVII ст. закінчилися жорстокою реакцією і надцентралізацією за Петра I, який знищив головний осередок європейських свобод у тогочасній відсталій Росії – козацьку Україну Івана Мазепи. Нищення паростків європейських ринкових свобод призвело до певного занепаду у середині XVIII ст. Новий наступ приватної власності й ринкових відносин в Росії почався наприкінці XVIII ст. і тривав близько 150 років. Лютнева революція знаменувала перемогу ринкової економіки в Росії. Жовтневий переворот був реакцією традиційно сильних у Росії азійських структур на експансію європейського способу виробництва, але непродуктивна примусова радянська економіка призвела до нової загальної кризи і розвалу радянського варіанту деспотичної Російської імперії.

Деспотизм та надцентралізація влади досягали апогею в Росії за Івана Грозного, Петра I та Сталіна. Звідси ідеалізація цих історичних діячів привілейованим класом деспотії – військово-бюрократичним

апаратом, що єдиним фронтом виступає за збереження «єдиної і неділимої імперії» та «залізну руку» диктатора. З великою симпатією та інтересом ставився до своїх історичних попередників Сталін. На виконання його соціального замовлення в художній літературі, кіно та історичній науці героїзували Івана Грозного та Петра I.

У наш час євразійські фундаменталісти Росії проголошують Сталіна «ефективним менеджером». За цим принципом до числа ефективних менеджерів свого часу можна віднести не тільки кривавих тиранів далекого минулого Івана Грозного та Петра I, а й Адольфа Гітлера. Адже він підняв економіку Німеччини, побудував автобани, переміг кримінальну злочинність. Щоправда, ці вдалі управлінські рішення згаданих «менеджерів» реалізовані ціною злочинів проти людства. Можна уявити, яке райське майбутнє чекає на Україну в Євразійському Союзі на чолі з ефективними менеджерами такого типу, що так популярні у сучасній Росії.

Під страшним тиском всевладної деспотичної держави потворно деформується мораль суспільства та індивіда. Інтереси останнього примітивізуються і зводяться до задоволення елементарних потреб. «Хліба й видовищ» вимагав плебс стародавнього імперського Риму. Типовий приклад зубожіння свідомості під тиском абсолютної влади дає так звана радянська людина з її ностальгією за дешевою ковбасою. Як вважає Г. Федотов, її формування почалося не з пострілу «Аврори» у 1917 р., а з моменту закорінення татарського варіанту східної деспотії у Московському царстві: «...Світогляд російської людини спростився до крайності й навіть порівняно із середньовіччям москвич примітивний. Він не розмірковує, він приймає на віру кілька догматів, на яких тримається його моральне і суспільне життя... Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ божий із Московського царства...» (Федотов, 1936).

Про потужний вплив татар на формування російської державності та ментальності писали мало не всі провідні історики та філософи Росії. Однак, найбільш послідовними у цьому були відомі «євразійці». Московську імперію вони розглядали як органічного спадкоємця імперії Чингізидів. Фундатор євразійства білоемігрант князь Микола Трубецькой писав: «Московська держава виникла завдяки татарському ярму. Руський цар став спадкоємцем монгольського хана.

Скинення татарського ярма полягало в заміні татарського хана православним царем і в перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя складала представники татарської знаті» (Трубецкой, 1926, с. 49).

На відміну від Росії, Україна здавна була органічною складовою європейської цивілізації, про що писала переважна більшість українських істориків від М. Костомарова до І. Лисяк-Рудницького та Р. Шпорлюка (Голубенко, 1993). «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (тобто до встановлення російського панування) була більш зв'язана із Західною Європою в суспільному і культурному процесі», – писав у 1883 р. Михайло Драгоманов.

М. Грушевський також дійшов висновку про потужні східні впливи на традиційну культуру та ментальність російського народу на відміну від українського: «Порівнюючи з великоруським народом, український є народом західної культури, одним із найбагатших південними і східними впливами. Але все-таки він є західним народом всім змістом своєї культури і свого духу, в той час як великоруський, хоч і європеїзований, перебуває цілком у полоні східного духу і культури» (Грушевський, 1918, с. 9).

Ще різкіше на принциповій різниці між Південною та Північною Руссю наголошував російський письменник О. Толстой: «Є дві Русі. Перша – Київська має своє коріння у світовій, а щонайменше у європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це – Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи».

Підсумовуючи сказане, доходимо висновку, що Україна та Росія історично належали до різних типів цивілізації. Якщо Україна своєю історичною долею з часів Київської Русі до кінця XVIII ст. була нерозривно пов'язана з Європою, то Росія розвивалася як деспотія східного типу тому що генетично значною мірою була пов'язана з монгольською імперією Чингізидів. Тому не можна включати Київську

Русь до російської історії як перший етап розвитку російської держави. Ці державні утворення принципово відрізняються генезою, способом виробництва, суспільними відносинами, напрямками економічних, політичних, культурних та духовних зв'язків.

Участь у формуванні російського етносу колоністів з України не є підставою для розгляду всієї її історії як частини російської. Сполучені Штати Америки значною мірою завдячують своєю появою колоністам з Англії. Але нікому не спадає на думку вважати історію Англії першим етапом історії США, і починати останню із завоювання туманного Альбіону римськими легіонами чи Британських островів норманами під проводом Вільгельма Завойовника. До речі, в американських істориків значно більше підстав поводитися у такий спосіб з історією країни, звідки походять їхні предки. Адже США та Англія належать до однієї європейської цивілізації, а Київська Русь та Московське князівство – до різних.

У наш час перевага ринкової економіки як основи європейського шляху розвитку очевидна. Азійські деспотії з їх архаїчним, застійним господарством, надцентралізованою, тоталітарною владою, державною власністю на засоби виробництва, антигуманним устроєм відходять у минуле: комуністичні СРСР, Китай, В'єтнам, Куба, деякі режими арабського світу. Цей список скорочується на очах, а держави, що залишаються в ньому, перебувають у стані глибокої загальної кризи (Північна Корея).

СРСР був найбільшим у світі осередком азійського способу виробництва та тоталітарного деспотизму. Та маємо надію, що незабаром у його колишніх республіках переможуть ринкова економіка та європейський гуманізм. Існує реальна можливість повернення України на європейський шлях розвитку, що був силоміць перерваний поглинанням її Російською імперією.

Висновки

Протягом усієї своєї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації. Її зв'язки з євразійською Росією не є природними, давніми і об'єктивно зумовленими геополітичною позицією України на карті Європи. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на євразійський Схід сталася протягом останніх століть за доби найбільшої експансії московського імперіалізму. Україна (як і Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія) через свою

невдалу геополітичну позицію опинилися у прифронтовій смузі зіткнення європейської та євразійської цивілізацій. З пізнього середньовіччя на наших теренах точилися міжцивілізаційні збройні конфлікти – тривалі російсько-польські війни, походи на схід Наполеона, німців 1914 та 1941 рр., російська експансія на Захід за Петра I, Катерини II, Сталіна. Лише внаслідок останнього міжцивілізаційного конфлікту (II світова війна) Україна втратила близько 11 млн. чоловік і майже всю інфраструктуру. Народи цивілізаційного порубіжжя не тільки втрачали державність, але й були вимушені постійно боротися проти асиміляції за власну етнічну ідентичність. Унаслідок цих несприятливих обставин Україна протягом останніх століть була брутально відірвана від європейської спільноти і загарбана Російською імперією.

Цивілізаційна орієнтація українства на Захід – це не тільки данина давнім історичним зв'язкам. Можна сказати без перебільшення, що приєднання до цивілізованої Європи є питанням життя чи смерті української нації. Історія переконливо свідчить, що політика етноциду була засадничим принципом існування Російської імперії, починаючи з тотального нищення псково-новгородців Іваном IV і закінчуючи сталінськими голодоморами та путінським «замиренням» Чечні. Якщо на найвищому державному рівні у Кремлі всерйоз обговорюється перспектива переселення українців до Сибіру для стримування «китайської загрози», то можна не сумніватися, що чергового «єдинення» під патронатом Москви українці не переживуть.

Сучасній Європі, яка існує у формі національних держав, а не уніфікованих централізованих імперій, політика етноциду не властива. Отже, європейський вибір – єдина реальна перспектива існування української нації у XXI ст.

У зв'язку з перемогою в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед сучасною Україною стоїть проблема повернення в Європу, від якої її відірвали відносно недавно і всупереч її бажанню. Швидка інтеграція до цивілізованого Заходу – єдиний шлях самозбереження української нації, гаслом якої повинен стати перефразований заклик М. Хвильового: «Геть від Москви, назад в Європу!». Для громадян України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, що базуються на ринковій

економіці і влаштовані за принципом сучасних національних держав.
У цьому запорука незалежності України.

Література:

1. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1991.
2. Білінський В.Б. Країна Моксель, або Московія. – К., 2009. – Т. 1.
3. Васильев Л. С. Восток и Запад в истории (основные параметры проблематики). – М.: Логос, 2000.
4. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993.
5. Грушевський М.С. На порозі нової України. – К., 1918.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2.
7. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. – М., 1994.
8. Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
9. Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997, 2004.
10. Карамзин Н.М. История государства Российского: В 12 т. – М., 1993–1994.
11. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М., 1987.
12. Криворотов В.И. Вехи. Взлеты и падения особого пути России // Знание – Сила. – 1990. – №8, 9.
13. Ленин В.И. Конспект «Переписки К. Маркса и Ф. Энгельса, 1844-1863 гг.»- М., 1959.- с. 160.
14. Маланюк Є.Ф. Книга спостережень. – К., 1995.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.- 2 изд.- т. 28- 1962-с. 174—267.
16. Огієнко І. Українська культура. – К., 1918.
17. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). Киев: Наукова Думка, 1989.
18. Покровский М.Н. Возникновение Московского государства и «великорусской народности». – М., 1932.
19. Покровский М.Н. Русская история. – М., 1929. – Т. 1.
20. Родина. – М., 1993. – №11.
21. Селюнин В.И. Истоки // Новый мир. – 1988. – № 5.
22. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989.
23. Субтельний О.М. Україна: історія. – К., 1991.
24. Тойнбі А. Дослідження історії: В 2 т. – К., 1992. – Т. 1, 2.
25. Трубецкой Н.С. К проблеме русского самопознания. – Берлин, 1926.
26. Федотов Г.П. Россия и свобода. – Нью-Йорк, 1936.

ДОДАТОК

ЯК НИЩИЛИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ

- 1626 р. Цензурування творів Лаврентія Зизанія в Москві.
- 1627 р. Знищення “на пожарех” книжок К.Ставровецького за “ереси и супротивства” з наказу царя Михайла Федоровича і патріарха московського Філарета. Заборона купувати книжки “литовской печати”.
- 1654 р. Наказ царя Олексія Михайловича українцям: “разделение с поляками сотвориш, как верою, так и чином, хохлы, которые у вас на головах пострегите.”
- 1672 р. “Заказ крепкой, чтобы люди польские и латинские печати книги никто у себя в домах не держали, а приносили и отдавали бы воеводе”.
- 1677 р. Наказ патріарха Іоакима видерти з українських книжок аркуші “не сходные с книгами московскими”.
- 1685 р. Скасування автономної української церкви і встановлення контролю московського патріарха не тільки над релігією, але й освітою та культурою України.
- 1687 р. Коломацькі статті, за якими Москва зобов’язувала гетьмана дбати про збільшення шлюбів між росіянами та українцями.
- 1689 р. Заборона Київській Лаврі друкувати книжки без патріаршого дозволу.
- 1690 р. “Сугуба, трегуба і моногуба” “анафема” Московського собору на книжки С.Полоцького, П.Могили, К.Ставровецького, І.Галятовського, Я.Барановича, А.Радивилівського, І.Славинецького.
- 1693 р. Заборона патріарха Андріана привозити українські книжки до Москви.
- 1709 р. Указ про обов’язковість цензурування до друку українських книжок у Москві.
- 1718 р. Загадкова пожежа в Київській Лаврі, під час якої згоріла найбільша на той час українська бібліотека.
- 1720 р. Наказ Петра I: “В Киево-Печерской и Черниговской типографиях вновь книг никаких не печатать... старые книги

справлявлять прежде печати, дабы... особливого наречия в оных не было”.

— 1721 р. Наказ про цензурування українських книжок. Накладені штрафи на Київську та Чернігівську друкарні за книжки “не во всем с великороссийскими сходные”. Знищення Чернігівської друкарні.

— 1737 р. Московський намісник у Києві князь Баратинський арештував київський магістрат, забрав і відіслав до Петербурга грамоти з привілеями м. Києву, сподіваючись, що українці здобудуть свої права, бо “ссылаться им в вольностях било не на что”.

— 1755, 1766, 1769, 1775, 1786 рр. Заборони петербурзького Синоду друкувати українські книжки.

— 1763 р. Указ Катерини II про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії.

— 1764 р. Інструкція Катерини II князю О. Вяземському про русифікацію України, Прибалтики, Фінляндії та Смоленщини, “якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...”

— 1764 р. Скасування української держави — Гетьманщини.

— 1769 р. Наказ синоду, за яким українські книжки по церквах були замінені московськими.

— 1775 р. Зруйнування Запорізької Січі та скасування міської автономії за Магдебурзьким правом по Литовському статуту.

— 1783 р. Закріпачення селян Лівобережної України.

— 1784 р. Наказ про обов’язковість “чистого російського язика” в Київській академії, “всех училищах Империи”. Наказ правити по церквах службу “голосом, свойственным российскому наречию”. Русифікація початкової освіти в Україні.

— 1800 р. Наказ Павла I про заборону будівництва церков в Україні в дусі козацького бароко, а лише у московському синодальному стилі.

— 1834 р. Заснування Київського університету з метою “русифікації юго-западного края”.

— 1847 р. Розгром Кирило-Мефодіївського товариства і наказ цензорам суворо слідувати за українськими письменниками “не давая перевеса любви к родине над любовью к отечеству”.

— 1862 р. Закриття українських недільних шкіл для навчання дорослих.

— 1863 р. Циркуляр міністра внутрішніх справ П.Валуєва про заборону видавати підручники, літературу для народного читання та книжки релігійного змісту українською мовою, якої “не было, нет и быть не может”. “Общерусский также полезен для малороссиян и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык...”.

— 1869, 1886 рр. Укази про доплату російськими чиновниками за русифікацію України “В десяти Юго-Западных губерниях лицам русского происхождения, исключая однако местных уроженцев, производятся прибавки к содержанию...”.

— 1876 р. Таємний (Емський) указ Олександра II про заборону ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур “малоросійським наріччям”, заборону друкування оригінальних творів художньої літератури, в яких “не допускати жодних відхилень від загальноновизнаного російського правопису”. Заборонялися також сценічні вистави, спів, читання та друкування текстів до неї українською мовою.

— 1881 р. Заборона викладання у народних школах та виголошення церковних проповідей українською мовою.

— 1895 р. Головне управління у справах друку заборонило видавати українською мовою книжки для дитячого читання.

— 1899, 1903 рр. Заборона користуватися українською мовою для проголошення наукових доповідей та промов на археологічному з’їзді у Києві та на відкритті пам’ятника Котляревському у Полтаві.

— 1908 р. Указом Сенату Російської імперії україномовна культура і освітня діяльність оголошені шкідливими, “бо можуть викликати наслідки, що загрожують спокою і безпеці”.

— 1910 р. Циркуляр П.Столипіна, який забороняв створення “инородческих товариществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей...”

— 1914 р. Заборона в окупованій російською армією Галичині та Буковині друкування книг, газет і журналів українською мовою, розгром товариства “Просвіта”, спалення українських книжок, гоніння на українську культуру та церкву, депортація свідомих українців до Сибіру.

— 1932 р. Постанова ЦК ВКП(б) про припинення українізації.

— 1933 р. Погром українців Кубані.

— 1933 р. Свідоме знищення московським більшовицьким режимом 8 млн. українських селян шляхом організації голодомору. Централізоване переселення росіян у вимерлі села України.

— 1934 — 41 рр. Знищення та арешт 80% української інтелігенції.

— 1934 — 41 рр. Небувале за масштабами цілеспрямоване нищення архітектурних пам’яток Києва та інших міст України як історичної пам’яті народу.

— 1938 р. Постанова “Про обов’язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР”.

— 1958 р. Постанова про вивчення української мови за бажанням батьків.

— 1963 р. Підпорядкування національних Академій Наук союзних республік московській Академії Наук СРСР.

— 1964, 1969, 1979 рр. Серія загадкових пожеж у відділах україністики в бібліотеках Академії Наук, музею “Софія Київська”, Видубецького монастиря у Києві, медичного інституту в Тернополі, Успенської церкви та музею українського мистецтва у Львові. Аналогічні “загадкові” пожежі в цей час сталися в національних бібліотеках інших республік СРСР (Тарту, Самарканд, Ашхабад), окрім Росії.

— 1983 р. Постанова ЦК КПРС про русифікацію України, за якою вчителі російської мови та літератури в Україні отримали 16% надбавки до платні порівняно з викладачами української мови.

Література:

Огієнко І. Українська культура. — К., 1918;

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних відносин. — К.: Дніпро, 1993; Хрестоматія з історії України. — К., 1993; Російщення України. — К., 1992.

ТАЄМНА ІНСТРУКЦІЯ КАТЕРИНИ ІІ
ГЕНЕРАЛ-ПРОКУРОРОВІ КНЯЗЮ
ВЯЗЕМСЬКОМУ 1762 р.

Малая Россия, Лифляндия (Прибалтика) и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями; нарушать оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностию глупостию. Сии провинции, а также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди и збраны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетьмана не будет, то должно стараться чтобы век и имя гетьманов исчезли, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство.

Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — кн. XIII, т. 26. — М., 1965. — с. 340).

УРЯДОВЫЙ УКАЗ 1876 РОКУ
(про заборону української мови)

Государ император в 18/30 день минулого травня височайше наказав: 1) не допускати ввозу в межі імперії без окремого на те дозволу Головн. упр. яких би то не було книг і брошур, що видаються за кордоном на малоруському наріччі. Друкування і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком тільки: а) історичних документів і пам'яток і б) творів красного письменства, але з тим, що при друкуванні історичних пам'яток безумовно додержувати правопису оригіналів; у творах же красного письменства не допускати ніяких відступів від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давати тільки після розгляду рукописів у Головн.управл. 3) Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоруському наріччі, а також і

друкування на ньому текстів до музикальних нот. 4) Припинити видання газети “Киевский телеграф”. Про цю височайшу волю пропоную Головн.упр. до належного виконання...

З А М Е Т К А

о докладе полтавского губернатора фон Богговута Министру внутренних дел о мерах против украинского народа 1914 р.

1. Привлекать на должности учителей по возможности только великороссов.
2. На должности инспекторов и директоров народных училищ назначать исключительно великороссов.
3. Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому, немедленно устранять.
4. Составить правдивую историю молорусского народа, в которой разъяснить, что “Украина” — это “окраина” государства в былые времена.
5. Установить обязательные экскурсии учащихся всех учебных заведений в Москву, Нижний Новгород и другие исторические местности, но не в Киев.
6. Совершенно не допускать общеобразовательных курсов для учащихся.
7. Обратить особое внимание на сельское духовенство и его политические убеждения. Благочинных назначать с особым разбором. Во главе епархий ставить архиреев исключительно великороссов, притом твердых и энергичных. Оказать самое крутое давление на тех из священников, которые заражены укринофильством. Епархиальных наблюдателей за школами назначать исключительно из великороссов.
8. Обратить особое внимание на семинарии и ставить во главе их ректорами исключительно великороссов, удаляя других. Учебный персонал должен быть исключительно из великороссов. За семинарии нужно взяться и искоренить гнедющийся в них дух украинства.

9. Необходимо субсидировать некоторые газеты в Киеве, Харькове, Полтаве, Екатеринославе и т.д. с целью борьбы против украинцев. В газетах доказывать тождество великороссов с украинцами и объяснить, что малорусский язык образовался путем полонизации в прежние имена русского языка. Разъяснить, что “украина” — означает окраину Польши и России и что никогда украинского народа не было. Доказывать необходимость великорусского языка как общегосударственного и литературного, и что малорусский, как простонародный, не имеет ни литературы, ни будущности.

10. Всеми способами искоренять употребления названия “украина”, “украинский”.

11. Стараться, чтобы евреи не примкнули к украинскому движению, выселять их из сельских местностей, не образовывать новых местечек и мешать экономическому росту еврейства.

12. Вообще не допускать на разные должности людей, которые когда-либо хотя бы в отдаленном прошлом имели соприкосновение с украинским элементом.

ІНСТРУКЦІЯ ЛЬВА ТРОЦЬКОГО КОМУНІСТАМ- АГІТАТОРАМ, ЯКИХ МОСКВА ПОСИЛАЛА НА РОБОТУ В УКРАЇНУ 1918 р.

“Товарищи!

То, о чем мы здесь — в России — говорим совершенно открыто, в Украине можно шептать лишь на ухо, а то лучше и совсем не говорить. Умение молчать есть тоже одна из фигур красноречия. Вы, товарищи, отправляетесь на Украину. Помните же, что нет труднее работы агитаторской, как на Украине. В третий раз мы посылаем сильные кадры туда и каждый раз все с новой тактикой и новыми приемами. Первым кадрам в 1917 году было очень легко, от них требовалось подорвать доверие украинских крестьян к Центральной Раде и Генеральному Секретариату (підкреслення моє. — О.Р.). В то время украинский народ не мог себе представить политической жизни своей отдельно от России, а поэтому одно указание агитатора на то, что

украинцы отрывают Украину от русских, с которыми рядом в окопах лежали, из одного котла ели, решало вопрос в нашу сторону, а намек на то, что Центральная Рада буржуазная, а Генеральный Секретариат состоит только лишь из генералов, окончательно отшибал в украинского крестьянства всякую охоту поддерживать свое правительство.

Намного труднее дело обстояло при втором походе на Украину, потому что мы готовились воевать с гетманом, а пришлось иметь дело с Петлюрой. В связи с этим и задача агитаторов сильно усложнилась. Нужно было руководителя противогерманским народным восстанием Петлюру уронить в глазах самих повстанцев. Это была очень трудная задача, в особенности, когда Петлюра покрыт был славой свержения гетмана, отдачи трудовому крестьянству Украины всех земель без выкупа и немедленного созыва трудового конгресса. Предвиделась затяжная война. Но нам помог случай с полковником Балабаганом, который изменил повстанческому правительству и перешел на сторону Деникина. Указывание агитаторов на этот случай, связывание его с тем, что Петлюра был членом Генерального Секретариата, утверждение мысли, что Петлюра сверг гетмана для того, чтобы самому стать гетманом, что “самостийна” Украина это значит Павло Скоропадский или Петлюра, охраняемый от украинского народа немецкими штыками — все это искусно соткано нашими агитаторами в густую сеть, сделало крестьянскую среду столь надежной, что она не выдержала в юго-западной части Киевской, а также Подольской губерниях. Вспыхнули народные восстания против Петлюры, и его армия была почти вся уничтожена без всякого труда со стороны Красной Армии. Вот что значит хорошие агитаторы. Готовясь ныне к третьему походу на Украину, Совет Народных Комиссаров по примеру прежних лет в авангарде посылает вас, товарищи агитаторы. Совет Народных Комиссаров крепко надеется, что и вы “не посрамите” земли Русской.

Ни для кого не секрет, что не Деникин принудил нас оставить пределы Украины, а грандиозное восстание, которое подняло против нас сытое украинское крестьянство. Коммуну, чрезвычайку, продовольственные отряды, комиссаро-евреев возненавидел украинский крестьянин до глубины души. В нем проснулся спавший

сотни лет вольный дух запорожского казачества и гайдамаков. Это страшный дух, который кипит и бурлит, как самый грозный Днепр на своих порогах и заставляет украинцев творить чудеса храбрости. Это тот самый дух вольности, который давал украинцам нечеловеческую силу в течение сотни лет воевать против своих угнетателей: поляков, русских, татар и турок и одерживать над ними блестящие победы. Только безграничная доверчивость и уступчивость, а также отсутствие сознания необходимости постоянной крепкой спайки всех членов государства не только во время войны — каждый раз губили все завоевания украинцев. Потому они рано утратили свою “самостийность” и живут то под Литвой, то под Польшей, то под Австрией, то под Россией, составляя собой очень ценную часть этих держав. Эти бытовые особенности характера украинцев необходимо помнить каждому агитатору, и его успех будет обеспечен. Помните также, что так или иначе, а нам необходимо возвратить Украину России (підкреслення моє. — О.Р.). Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может, она задохнется, а с ней и советская власть и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу. Конкретно ваша задача сводится к следующему:

1. Не навязывать украинскому крестьянину коммуны до тех пор, пока наша власть не окрепнет.
2. Осторожно заводить ее в бывших имениях под названием артелей или товариществ.
3. Утверждать, что в России нет коммуны.
4. В противовес “самостийнику” Петлюре и другим говорить — что Россия тоже признает самостийность Украины, но с советской властью, а Петлюра продает Украину буржуазным государствам.
5. Так как нам необходимо обезоружить всех повстанцев, чтобы они снова не обратились против нас, а то обезоруживание вызовет недовольство среди крестьянских масс — необходимо внушать, что среди повстанцев большинство деникинцев, буржуев и кулаков.
6. Труднее дело обстоит с Петлюрой, так как украинское крестьянство на него и надеется. Нужно быть осторожными. Только дурак или провокатор без разбора везде и всюду будет твердить, что

мы воюем с Петлюрой. Иногда, покуда не разбит Деникин, выгодно распускать слухи, что советская власть в союзе с Петлюрой.

7. Если будут случаи грабежей в Красной Армии, то их необходимо сваливать на повстанцев и петлюровцев, которые влились в Красную Армию. Советская власть постепенно расстреляет всех петлюровцев, махновцев и повстанцев потому, что они вредный элемент, и это будет явным доказательством не только строгой революционной дисциплины, но и суровой карой за грабеж.

8. Так как правительство России вынуждено вывозить хлеб Украины, то на вашей обязанности, товарищи, объяснить крестьянам, что хлеб возьмут только с кулаков и не для России, а для бедных украинских крестьян, для рабочих и Красной Армии, которая изгнала Деникина из Украины.

9. Старайтесь, чтобы в Советы и Исполкомы вошло большинство коммунистов и сочувствующих.

10. Принять все меры к тому, чтобы на Всеукраинский съезд Советов не попали такие от волостей, которые могут примкнуть на съезде к нашим врагам, и таким образом избрать правительство Украины не из коммунистов-большевиков.

Отправляясь ныне на работу в Украину, помните, что вам здесь передавалось, не забудьте этих моих десяти заповедей: они во многом вам помогут, кроме того, знайте, что для достижения намеченной цели все средства одинаково хороши (підкреслення моє. — О.Р.). Ни на одну минуту не забывайте, что Украина должна быть нашей (підкреслення моє. — О.Р.), и нашей она будет только тогда, когда будет советской, а Петлюра вышиблен из памяти народа навсегда.

Желаю вам полного успеха и счастливого пути”.

(Праці Українського Наукового Інституту. — Варшава, 1932. — с.149 — 151).

ПРИКАЗ №2
киевского окружного совещания по
борьбе с бандитизмом

Постановлением уездсовещаний в каждом селении или хуторе подозрительных по бандитизму районов специальные комиссии в составе двух представителей уездсовезания и одного от волкомнезама намечают из числа наиболее зажиточных и влиятельных граждан ответчиков (відповідальних), на которых возлагается ответственность за всякое проявление бандитизма в районе данного селения.

Ответчики намечаются из расчета 1 на 20 хат, но не менее двух, на выселках более 10 хат и не менее одного на хуторах.

Ответчики в противоположность заложникам остаются на месте жительства и не имеют права отлучаться без назначения местного комнезама.

Ни один случай проявления бандитизма не должен оставаться безнаказанным. В случае убийства или ранения в селе бандитами представителя Советской власти, красноармейца или члена комнезама расстреливается из ответчиков двойное число; вопрос, кто именно, разрешается жребием.

В случае поимки где бы то ни было бандита или дезертира, о котором не было вовремя сообщено органами Советской власти его односельчанами-ответчиками или в случае обнаружения у кого бы то ни было оружия, платятся штрафы: пара лошадей или коров, или 200 пудов хлеба — за незарегистрированного бандита, дезертира, пулемет; одна свинья или пара овец, или 20 пудов хлеба — за незарегистрированную винтовку, обрез, револьвер. Штраф взимается по принципу круговой поруки ответчиков.

В случае поимки в селе вожака банды штраф увеличивается в пять раз, и, кроме того, один из ответчиков подлежит расстрелу.

Имущество семейств, члены которых находятся в банде, конфискуется.

Обязать ответчиков под угрозой суровых изысканий заботиться о том, чтобы этот приказ не срывался злоумышленниками, дабы ни у кого не было оправданий о незнании приказа.

Вообще иметь в виду, что главной целью создания института ответчиков является отнюдь не немедленный разгром бандитизма путем репрессий, а внесение раздора и расслоение в селе, создание атмосферы, когда бандит будет бояться, что его выдадут, ответчик, опасаясь репрессий, будет при случае выдавать бандитов, а затем, опасаясь мести с их стороны, может быть использован, как старательный осведомитель.

При применении репрессий, особенно растрела, по отношению к ответчику бить на психику неторопливым приготовлением к жеребьевке и т.д., давая возможность купить жизнь (или имущество) выдачей действительных бандитов).

Раздачей конфискованного имущества из штрафов незаможным и мерами политического воздействия следует создать в селе обстановку, когда бандиты и ответчики будут бояться доносов с их стороны. Незаможные же будут заинтересованы в выдаче и тех, и других.

Если же незаможный, убедившись в прочности Советской власти, рискнет выступить открыто, это следует всячески поощрять, предоставив ему одному конфискованное у выданного им бандита имущество и т.п.

Приказ опубликовать в селах обязательно по-украински.

Окружное совещание по борьбе с бандитизмом 1921 год
Председатель (Затонский)

(Білас І. Репресивно-контрольна система в Україні 1917 — 1953. — Київ: Либідь, 1994. — С.94 — 101).

Цілком таємно
Наркомун внутрішніх справ СРСР Л.Берії
26.07.1945р. №8/156451

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ТА
РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ СПЕЦІАЛЬНИХ ГРУП
ДЛЯ БОРОТЬБИ З ОУНІВСЬКИМ
БАНДИТИЗМОМ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ
УКРАЇНИ

Частина бандитів УПА, що з'явилися з повинною, використовують спочатку як окремих агентів-бойовиків, а пізніше у бойових групах особливого призначення, названих нами спеціальними групами.

У тих випадках, коли агент-бойовик, який влився в банду або в підпілля ОУН, — не мав можливості фізичного знищення або захоплення керівника-ватажка, у його завданні була компрометація ватажка банди або місцевого підпілля для посилення та активації розкладу банди або місцевої організації ОУН.

Комплектування спецгруп при оперативних групах НКВС УРСР проходило за принципом підбору агентів бойовиків, які були перевірені на виконанні завдань ліквідації оунівського бандинізму (у тому числі вбивств населення, яке співчувало ОУН — УПА).

У Ровенській та Волинській областях до складу спеціальних груп вливалися також колишні партизани-ковпаківці, добре обізнані з місцевими умовами, які мали великий досвід боротьби з оунівським бандинізмом. За своїм зовнішнім виглядом і озброєнням, знаннями місцевих побутових особливостей мови і конспіративним способом дій особовий склад спеціальних груп нічим не відрізнявся від бандитів УПА, що вводило в оману апарат живого зв'язку та ватажків УПА й оунівського підпілля.

У випадках загрози розшифровки або неможливості здійснення захоплення зазначених за планом ватажків ОУН — УПА учасники спецгруп знищують останніх, до того ж у багатьох випадках створюють таке враження в оунівському середовищі і серед населення, що знищення керівників ОУН — УПА здійснено бандитами СБ.

До складу кожної спецгрупи входить від 3 до 50 і більше осіб, залежно від легенди і завдання, які являють собою особливий "почет" вигаданого бандиніського керівника.

Станом на 20 червня 1945 р. всього в західних областях України діє 156 спецгруп із загальної кількості учасників у них 1783 особи.

Нарком внутрішніх справ НКВС УРСР
Рясний

(Білас І. Репресивно-командна система в Україні 1917 — 1953. — Київ: Либідь, 1994. — Т.2. — С.460 — 464).

Совершенно секретно

Военный прокурор войск МВД Украинского округа
15 февраля 1949 г.
№4/00134
Секретарю ЦК КПБ Украины тов.Н.С.Хрущову

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА О ФАКТАХ ГРУБОГО
НАРУШЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ЗАКОННОСТИ В
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ т.н. СПЕЦГРУПП МГБ

Министерством госбезопасности Украинской ССР и его управлениями в западных областях Украины, в целях выявления вражеского, украинско-националистического подполья, широко применяются так называемые спецгруппы, действующие под видом бандитов УПА.

Этот весьма острый метод оперативной работы, если бы он применялся умело, несомненно, способствовал бы скорейшему выкорчевыванию остатков бандитского подполья.

Однако, как показывают факты, грубо провокационная и неумная работа ряда спецгрупп и допускаемые их участниками произвол и насилия над местным населением не только не облегчают борьбу, но наоборот, усложняют ее, подрывают авторитет советской законности.

Например:

1. В марте 1948 г. спецгруппа, возглавляемая агентом МГБ “Крылатым” дважды посещала дом жителя с.Грицьки Дубовицкого р-на Ровенской обл. Паламарчук Г.С. 62 лет и выдавая себя за бандитов УПА жестоко истязала его и двух его дочерей, обвиняя их в том, что

якобы они “выдавали органам МГБ украинских людей”. На основании полученных таким провокационным путем “материалов” они были арестованы, причем, как заявили арестованные, сотрудники отдела МГБ во время допросов их также били и требовали, чтобы они дали показания о связи с бандитами.

2. В ночь на 22 июля 1948 г. спецгруппой был уведен в лес житель с.Ридкив Михальчук С.В., инвалид Отечественной войны. В лесу он был подвергнут допросу, во время которого его связывали, подвешивали и тяжело избивали, добываясь таким путем показаний о связи с бандитами.

3. В ночь на 23 июля 1948 г. этой же спецгруппой из с.Подвысоцкое была уведена в лес гр-ка Репницкая Н.Я., рожд. 1931 г. В лесу она была подвергнута пыткам. Участники спецгруппы тяжело ее избивали, подвешивали вверх ногами, ..., а затем поочередно изнасиловали. В беспомощном состоянии она была брошена в лесу, где ее нашел муж и доставил в больницу, в которой находилась продолжительное время на излечении.

Не располагая достаточными материалами, т.н. спецгруппы МГБ действуют вслепую, в результате чего жертвой их произвола часто являются лица, не причастные к украинскому, бандитскому, националистическому подполью.

Наряду с этим, следует указать, что этот метод работы органов МГБ хорошо известен оуновскому подполью. Не являются также секретом подобные “операционные комбинации” и для тех лиц, над которыми участники спецгрупп чинили насилие.

Подобные факты из деятельности спецгрупп МГБ, к сожалению, далеко не единичны и, как показывает следственная практика, если в отдельных случаях спецгруппам, путем насилия и запугивания, все же удается получить “признательные доказательства” от отдельных лиц о связи их с бандитским подпольем, то добросовестное и проведенное в соответствии с требованиями закона расследование неизбежно вскрывает провокационную природу этих “признательных показаний”, а освобождение из тюрьмы арестованных по материалам спецгрупп влечет за собой дискредитацию советской законности, органов МГБ и возможность использования каждого случая

провокаций во вражеских, антисоветских целях украинскими националистами.

Выступая в роли бандитов УПА, участники спецбоевок МГБ занимаются антисоветской пропагандой и агитацией, идут по линии искусственного провокационного создания антисоветского националистического подполья. Кто может поручиться, что обработанные таким провокационным путем лица не уйдут из-под контроля органов МГБ и не совершат террористический акт.

Например: в ночь на 18 сентября 1948 г. в с.Ставки Ровенского района участниками антисоветской националистической организации был разоружен боец самообороны Ковалишин и совершен террористический акт над жительницей Кучинец Л.Ф., являвшейся секретной сотрудницей МГБ. Организаторами данной националистической группы и организаторами убийства гр-ки Кучинец являлись секретные сотрудники Ровенского РО МГБ.

Грабежи, как и другие нарушения советской законности, оправдываются также оперативными соображениями и не только рядовыми работниками МГБ, но и самим министром тов.Савченко, который в беседе со мной заявил: “Нельзя боевки посылать в лес с консервами. Их сразу же расшифруют”. Таким образом, грабежи местного населения спецбоевиками рассматривают как неизбежное зло.

Органы МГБ под руководством партии проводят огромную работу по выкорчевыванию остатков украинско-националистического бандитского подполья, в борьбе с которым хороши все средства и нужны хитрость и изворотливость. Но нарушения партийных и советских законов недопустимо, на что Вы, Никита Сергеевич, неоднократно указывали.

Военный прокурор войск МВД Украинского округа полковник юстиции Кошарский

(Білас І. Репресивно-феодална система в Україні 1917 — 1953. — Київ: Либідь, 1994. — т.2, с.469 — 477).

РЕКОМЕНДАЦІЇ

всесоюзної науково-практичної конференції
“Російська мова — мова дружби і співпраці
народів СРСР”

Ташкент, 29.05.1997 р.

У ділянці дошкільної підготовки дітей Міністерством освіти союзних республік, розпочинаючи з 1979 р., завести всюди вивчення російської мови в національних дошкільних закладах, починаючи з дітей 5-літнього віку.

В загальноосвітній національній школі прищеплювати учням зацікавлення самостійним читанням літератури російською мовою. Поширювати досвід користуватися російською мовою. Поширювати досвід користуватися російською мовою на лекціях з різних навчальних предметів у старших класах. Спільно з піонерськими і комсомольськими організаціями розвивати позакласну і позашкільну роботу російською мовою, звертаючи особливу увагу на прищеплення учням звички спілкуватися російською мовою.

Послідовно зміцнювати навчально-матеріальну базу вивчення російської мови в національній школі, кафедр російської мови немовних вищих і середніх навчальних закладів.

Організувати у вузах вивчення російської мови слухачами підготовчих відділів.

Ширше використовувати можливості аспірантури для підготовки викладачів російської мови і літератури з-поміж національних кадрів.

Активізувати працю по оволодінню студентами і учнями російською мовою поза навчальним часом.

Прохати Міністерство освіти СРСР опрацювати пропозиції для збільшення прийняття студентів за фахом “Російська мова і література в національній школі” — безпосередньо в союзних республіках. Всемірно удосконалювати практику позаконкурсного приймання молоді із союзних республік Середньої Азії, Закавказзя і Прибалтики в університети і педагогічні інститути РРФСР, України і Білорусії — для підготовки вчителів-русистів.

Переглянути програму для національних відділів дошкільних училищ з російської мови і ввести курс методики розвитку в дошкільнят російської розмовної мови — в дитячих садочках.

Опрацювати заходи для підвищення кваліфікації вчителів і вихователів, які навчають дітей російської мови. Використовувати існуючу систему заохочування для стимулювання їхньої праці.

Прохати Держкомвидав СРСР виділити необхідні форми паперу і збільшити штат співробітників видавництв по редакціях, які випускають літературу з російської мови і літератури для національних шкіл.

Держтелерадіо СРСР, Держкомвидаву СРСР, відповідним республіканським комітетам ширше пропагувати в масовому друці, в радіо- і телепередачах необхідність вивчення російської мови як мови міжнаціонального спілкування, збільшити питому вагу теле- і радіопередач для навчання російської мови учнів і дорослого населення національних республік.

ПОСТАНОВА КОЛЕГІЇ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ УКРАЇНИ

(Не для преси. Тільки для службового користування)
29 червня 1983 р.

Довести до відома зміст постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР “Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР від 26 травня 1983 р., ч.473.

Про додаткові заходи

по удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, педагогічних навчальних закладах, дошкільних і позашкільних установах республіки

Кожному педагогічному колективу шкіл і інших навчальних закладів з неросійською мовою навчання, колективам інститутів удосконалення вчителів і методичних кабінетів, педагогічним навчальним закладам і науково-дослідним інститутам.

Забезпечити беззастережне поширення мережі шкіл і класів з поглибленим вивченням російської мови і літератури.

Вжити заходів для піднесення рівня навчання і вивчення російської мови учнями загальноосвітніх шкіл з українською, молдавською, угорською і польською мовами.

Створити вчителям російської мови, які не мають закінченої вищої освіти, всі потрібні умови для піднесення рівня освіти.

Запровадити зміни в навчальні плани відповідних навчальних закладів, збільшити число годин на вивчення російської мови, використовуючи для цього час, відведений для вивчення навчальних дисциплін (за вибором).

Збільшити щорічний прийом до аспірантури за фахом “Російська мова та література”.

Забезпечити в 1985 — 1986 рр. будівництво та введення в дію за рахунок державних капіталовкладень навчальних корпусів та гуртожитків для слухачів інститутів удосконалення вчителів.

Вжити додаткових заходів для широкого використання наявних можливостей морального заохочення педагогічних, методичних та керівних кадрів, що найбільше відзначилось в роботі по поліпшенню вивчення російської мови в школах республіки.

Передбачити в проектах бюджетів на 1984 та наступні роки потрібні асигнування:

— на підвищення (16%) ставок заробітної платні вчителів підготовчих і початкових класів, які провадять заняття з російської мови, вчителів російської мови та літератури IX — X (XI) класів загальноосвітніх шкіл та шкіл-інтернатів, педагогічних училищ з неросійською мовою навчання, розташованих в сільській місцевості та селищах міського типу;

— на підвищення стипендіатських витрат на студентів, що навчаються в педагогічних інститутах за фахом “Російська мова та література в національній школі”.

Підготувати пропозиції для Держкомвидаву УРСР для видання в 1985 — 1990 рр. нових підручників російської мови для національних шкіл, а також літератури російською мовою для дітей дошкільного віку.

(Російщення України — К., 1992. — С.216 — 251).

Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1991.

Дорошенко Д.І. Нариси історії України. - Львів, 1991.

Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації.-К., 1997.

Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. - М., 1987.

Криворотов В. Вехи. Взлеты и падения особого пути России // Знание – сила. - 1990. - № 8 - 9.

Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. - К., 1992.

ПІСЛЯМОВА

Кремлівські лідери та вожді ДНР і ЛНР намагаються подати світовій громадськості російсько-українську війну на Донбасі 2014 р. як священну національно-визвольну боротьбу волелюбного народу Донбасу за незалежність від Києва. Все це незграбна спроба завуалювати відверте збройне вторгнення імперської Росії на землі сусідньої суверенної держави. А порівняння спроби збройного відторгнення Донбасу від України за допомогою сусідньої держави-агресора з національно-визвольною боротьбою косоварів Югославії, каталонців Іспанії, шотландців Великобританії науково некоректне. Перелічені країни є рештками імперій – країн, де під владою пануючого імперського етносу (відповідно сербів, іспанців, англійців) мешкають колись підкорені метрополією окремі народи на свої власних етнічних землях. Вони не є частиною імперського народу-завойовника і відрізняються від нього власною мовою, етнокультурою, споконвіку живуть на власних етнічних землях, а не переселилися нещодавно на землі іншого народу. Косовари – це рештки древніх іллірійців, каталонці – окремий від іспанців романський етнос, шотландці – народ кельтської мовної групи, частково асимільований англійцями після остаточного загарбання Шотландії Лондоном у XVIII ст.

Міжнародна спільнота визнає право окремих націй (народів) на самовизначення в межах власних етнічних земель. Тобто кожен окремий народ з власною мовою і своєрідною етнічною культурою має священне право на будівництво на своїх етнічних землях цивілізованої національної держави типу Фінляндія, Польща, Угорщина, Литва, Болгарія тощо. Однак те ж міжнародне право засуджує і визначає як небезпечний злочин будь які спроби, в т.ч. і через місцевий референдум чи збройне повстання, відділитися частини якогось народу від національної держави.

Сучасна Україна є національною державою європейського типу, кордони якої охоплюють історичні землі українського народу. Представники інших народів (крім кримських татар) на території України, є мігрантами, які колись переселилися на українські землі. А значить скільки б вони не мешкали в межах України і якими б численними не були не мають прав на територіальну автономію, тим більш на відокремлення від Києва. Адже за міжнародним законодавством ні численна турецька діаспора Німеччини, ні арабська

громада Парижу, ні українці російської Тюмені за міжнародним законодавством, при рівних громадянських правах з представниками титульної нації, не мають права на національну автономію чи на відділення від відповідних країн.

Російська федерація, що є нащадком і реліктом Російської імперії, зберегла імперську структуру. Адже в її межах, крім пануючого етносу росіян, мешкають на колись загарбаних Москвою землях їхні справжні господарі: татари, калмики, карели, чеченці, осетини, буряти та ін. Вони мають право на державне самовизначення на своїх етнічних землях. А рязанці, астраханці, архангельці такого права не мають, бо є частинами великого російського етносу

Якщо згадувані косовари, каталонці, шотландці є окремими своєрідними народами, що мешкають на власних етнічних землях, то мешканці Донбасу це українці з певною домішкою мігрантів росіян, що живуть на визнаних світом українських етнічних територіях. Тому зусилля перших на отримання незалежності від Сербії, Іспанії, Англії відповідно – це священна національно-визвольна боротьба за свободу народу, а спроби відірвати від України Донбас з українцями, що там мешкають – злочинний сепаратизм.

Підсумовуючи сказане доходимо висновку, що російсько-українська війна 2014 р. не є національно-визвольною боротьбою народу Донбасу за свободу від київської метрополії. Хоча б через те, що такого народу взагалі немає, а мешканці Донецької та Луганської областей України в більшості є етнічними українцями, що мешкають на споконвічних українських землях. Не є ця війна і пересічним територіальним конфліктом між сусідніми державами, якими така багата історія людства. Це навіть не національно-визвольна боротьба українців за остаточне визволення з тюрми народів, якою була Російська імперія. Війна 2014 р. за своєю суттю є цивілізаційним конфліктом між Європою і Азією, між великими людськими спільнотами з принципово різними ментальностями, культурними традиціями, духовними цінностями, це війна між європейською та євразійською цивілізаціями.

Історичні джерела переконливо свідчать, що Україна споконвіку була східною частиною Європи. В євразійській цивілізації вона опинилася недавно і не з власної волі. Східна Україна та Подніпров'я було соціально-економічно поглинена Росією близько 200 років тому, а Західна Україна лише після кривавих подій на Галичині та Волині 60 р. тому.

Українська індивідуалістична ментальність не сприймала рабські порядки Російської імперії. Остання є прямою спадкоємицею деспотичної татаро-монгольської імперії Чингізидів, що заклала основу євразійської цивілізації. Влаштовані на засадах азійського деспотизму Російська імперія та її прямиї нащадок СРСР не витримали конкуренції з ринковою економікою Заходу. З позицій цивілізаційного підходу розпад СРСР на національні держави фактично був колапсом неефективної через неринкову економіку деспотичної євразійської цивілізації. Реліктом останньої є сучасна путінська Росія, яка успадкувала тоталітарно-деспотичні традиції Російської імперії та СРСР. Антидемократичний тоталітаризм, агресивний імперіалізм, деспотична влада – їх засадничі принципи, що мають глибоке історичне коріння і пов'язані зі східним деспотизмом, принесеним монголами на Русь.

З поширенням зброї масового знищення агресивний імперіалізм влаштованого на засадах неринкового азійського способу виробництва СРСР став загрозою не лише для найближчих сусідів, але й для усього світового співтовариства. Ці негативні і небезпечні якості (і перш за все агресивний імперіалізм) успадкувала від «імперії зла» путінська Росія. Поки що жертвою її імперських апетитів стають найближчі сусіди – Грузія, Україна. Але Путін не зупиниться на Україні. Як свідчить історія людства імперську агресію можна зупинити лише силою, тобто належною відсічю. Україна зараз є східним форпостом європейської цивілізації, знищивши який Путін прийде до Європи.

Все це повинні усвідомлювати не лише українці, а й лідери європейських країн і не сподіватися на задоволення путінських апетитів коштом України. Згадаймо, як напередодні Другої світової війни намагалися умиритворити Адольфа Гітлера коштом Чехословаччини та Австрії і до чого це призвело. Невже цивілізована Європа вкотре підтвердить сумну сентенцію, що історія нічому не вчить? Невже Європа на порозі путінського вторгнення на її східному кордоні наступить на ті самі граблі, на які вона наступила на початку гітлерівської агресії у 1938, 1939 рр.?

А чи не можна було б уникнути нападу Росії на Україну, не дратуючи імперського хижака нашими прагненнями до цивілізованої Європи? Усі роки незалежності наші державні лідери усіма силами намагалися не дратувати «старшого брата», балансує між Сходом і Заходом. І чого ми добилися? Ті пострадянські країни, що мали значно менші ніж Україна потенційні можливості, але на відміну від

нас увійшли до Європейського співтовариства, вже далеко обігнали нас за рівнем життя, соціально-економічного розвитку, національної безпеки (Польща, Болгарія, Литва, Естонія та ін.). А ми, попри багаторічну лояльність до великого брата, наприкінці 2013 р. опинилися перед фактом чергового поглинення Росією через короткотривалу позику у 15 млрд. \$. За два роки за неї довелося б розплатитися не тільки стратегічними об'єктами (у т.ч. знаменитою газовою трубою), але й реальною незалежністю. А це вже загрожувало самому існуванню українського народу. Історія переконливо свідчить, що темпи русифікації і фізичного нищення українців Російською імперією у ХХ ст. досягли такого масштабу, що чергового «єднання» під егідою Москви українці, як окремих етнос, не пережили б.

Агресія імперської Росії в Україну готувалася довго і, схоже, була неминучою. Залежно від спротиву українців чи його відсутності вона могла набути безкровних форм неокolonіального економічного поглинення Росією, до чого вів нас В. Янукович, або анексії територій, як це сталося з Кримом. Збройний супротив агресору в Донбасі вилився в криваву вітчизняну війну українців проти російської окупації батьківщини. Чи виправдані наші жертви на сході України?

На пацифістські твердження деяких політиків та громадських діячів України, що ніяка незалежність від сусіда-агресора не вартує життя, нагадаю слова великого німецького мислителя, автора знаменитого «Фауста» Йогана Гете:

*«Лишь тот достоин жизни и свободы,
Кто каждый день идет за них на бой».*

Та будьмо оптимістами і сподіваймося на краще. Рано чи пізно усі війни закінчуються миром. А всі імперії неминуче розпадаються. Путінська Росія – остання імперія в сучасному світі. Існує вона, попри неефективну, надцентралізовану економіку, коштом продажу нафти і газу. Падіння цін на енергоносії неминуче призведе до розпаду імперії на національні держави та економічно самодостатні регіони. І статися це може несподівано швидко.

Отже, єдиний шлях самозбереження української нації, це швидка інтеграція до цивілізованої Європи. Нашим гаслом повинен стати перефразований заклик М. Хвильового: «Геть від Москви, назад в Європу!». Для громадян України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Заходу, які базуються на ринковій економіці і влаштовані за принципом сучасних національних держав. У цьому запорука виживання української нації та незалежності України.

Наукове видання

Залізняка Леонід Львович

Україна між Сходом і Заходом.
Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р.

за редакцією автора

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 9,77. Тираж 500 прим. Зам. №125

Видавництво "Шлях". 04071, м. Київ, вул. Введенська, 32/69,
тел. (044) 425-70-06

**Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавничої справи
ДК №47 від 28.04.2000 р.**